

В. ЛЕВИНСЬКИЙ

ЯК БОРОЛИСЬ ПОЛЯКИ ЗА СВОЄ ІСНУВАННЯ ПІД ПРУСІЄЮ

10

и 57994

В. ЛЕВИНСЬКИЙ

ЯК БОРОЛИСЬ ПОЛЯКИ

ЗА

СВОЄ ГОСПОДАРСЬКЕ
ІСНУВАННЯ ПІД ПРУСІЄЮ

338 (Л 438) (09)

ТЗ(4П)44,022.2

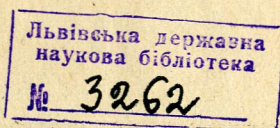
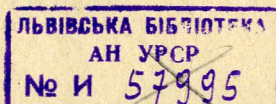
+ ТЗ(4П)51,022.2

303861

Додаток до „Кооп. Республіки“ за 1933 р.
Бібліотека Ревіз. Союзу Укр. Кооператив ч. 33.
Накладом Ревіз. Союзу Укр. Кооп. у Львові.
Друк. „Бібльос“, Львів, Японська 7. Тел. 14-78.

~~362.409~~

Вступні замітки.

Боротьба народів — це суспільне явище не тільки наших часів, але й усього історичного та доісторичного ходу й розвитку людського суспільства. Кожне явище, що діє і повторюється в природі або суспільстві постійно, називаємо законом. Боротьба народів це закон процесу людського суспільства. Чи обсервуємо життя примітивних (диких) народів перед тисячами років, чи в глибокій старовині (життя старих Греків і Римлян), чи в середновіччі, чи вкінці в новітніх і інших часах — скрізь й усюди обсервуємо одно й те саме постійне явище, а саме боротьбу народів.

Чому народи вели й ведуть між собою вічну й ненастанну боротьбу? О що ходить у цій боротьбі?

Наука про суспільство (соціологія) дає на це питання таку відповідь.

— Кожний сильніший етнічний або соціальний елемент (нарід або кляса) змагає до того, щоби примусити слабший елемент (нарід або клясу), що знаходиться під його владою, або під неї попаде, служити своїм цілям. Вічна жадність визиску й панування вправляє весь соціальний процес в рух. Тимто боротьба народів за визиск і панування у всіх формах, як отвертих, так і насильних являється руховим принципом і силою історії.

На найнищому ступні розвитку людського суспільства, цебто в стані первісного дикунства людей, що кермувались у своїх вчинках одним тільки тваринним інстинктом, одно племя не знає інакше використати друге племя, як у той спосіб, що члени одного роблять лови на друге та членів їх убивають або пожирають. Канібалізм був поширений колись по всій земній кулі, та ще й нині надibuємо його у сучасних диких племен. На пізнішому ступні розвитку суспільства люди приходять до свідомости, що використати для своїх цілей чужі етнічні елементи (народи й кляси) можна далеко краще в інший спосіб, як через канібалізм. Сильніше племя або нарід полишає слабше при життю, але опановує його, цебто грабує його землю і добро та приневолює членів його працювати на себе, як рабів.

Так повстало старинне рабство (невільництво), середновічне кріпацтво та неволя народів новітніх часів, цебто в добі капіталізму.

Кожне панування є завжди результатом війни, бо кожна війна, коли вона не є простим наскоком грабіжників, має своєю метою zorganizовання тривалого апарату панування над переможеними. Боротьба між переможцями й переможеними йде далі. Але вона губить отвертий характер і форми війни та переходить у скриту. Між одними

й другими повстає вічна ворожнеча, вічне напруження сил, вічний неспокій, дальша постійна боротьба на життя і смерть.

Одним із засобів, що веде до знищення цієї боротьби й усунення антагонізму між пануючим і поневоленим народом являється національна асиміляція. Пануючий нарід силкується при помочі всіх засобів, що ними розпоряжає, накинати поневоленому народові свою мову, свою релігію, свою культуру. Коли це наступило, падають й інші перешкоди злиття одного народу з другим. Національна асиміляція стає довершеним фактом.

І тільки там жадність панування одних народів над другими наводить свій природний стрим, де силі одних успішно протиставилася сила других.

Так пізнали ми один суспільний закон, що діє в історії і в процесах людського суспільства. Та хочемо звернути увагу читачам ще на другий. Це так зв. закон пробудження поневолених, що його відкриття та соціологічне обосновання завдячуємо відомому марксистському вченому, др. Отто Бауерові.

На чому полягає він?

Наслідком підбою народів у фєвдальній добі асимілюються всі їх вищі верстви крім закріпощеного селянства. Капіталізм розкладає село та викидає селянських синів у місто. Одні стають тут наємними робітниками, другі здобувають собі висшу освіту. Так твориться пролетаріят і інтелігенція поневоленого народу. З початку одні й другі легко попадають під асиміляційні впливи або зовсім асимілюються з пануючим народом. Пригнічена й забита національною й соціальною неволею селянська маса спить ще блаженним сном, невідома своїх національних і соціальних інтересів. Такий стан триває до певного часу. Коли число інтелігенції поневоленого народу вже зросло, коли клич народництва та демократії знайшли відгук у їх психіці, вертає ця засимільована інтелігенція до свого народу назад, реасимілюється, створює національну літературу й пресу, будує свою культуру, стає будителем народніх мас та піоніром національно-політичного визволення народу.

Так Українці, Білорусини, Литовці, Чехи, Фінляндці, Лотиші, Грузини, Болгари і т. д., наслідком поневолення їх, стали в ході історії селянськими народами, що над ними запанували Поляки, Москалі, Шведи, Вірмени, Греки, Турки і т. д. Всі ці народи пробудились до національної свідомости й більшість з них визволилася вже з ярма національної неволі. Однак процес пробудження поневолених народів, у добі капіталізму — це загальний закон, супроти яких воля пануючих народів безсильна. Вони можуть задержати розвиток перших, але знищити їх не в силі. Навіть найменші народи, що їх давно вже засудили на національну смерть, прокидаються до свого національного і самосвідомого життя та певним, хоч і важким шляхом ідуть до свого визволення.

В цій статті обмежимося до ілюстрацій ділання обох законів, що ми їх вище коротко пізнали, на конкретньому прикладі. Що ми вибрали на цей приклад пруських Поляків, то це не тільки тому, що не одна сучасна держава переняла у своїй національній політиці супроти Українців та інших недержавних народів всі засоби і методи політики колишнього пруського уряду супроти Поляків і не тільки тому, що організація боротьби пруських Поляків за своє існування

являється у великій мірі зразком еволюційної (мирної) боротьби поневоленого народу ¹⁾ за своє існування, але головню тому, щоби на цьому конкретному прикладі з усією об'єктивністю показати, що сила соціального закону далеко сильніша від волі потентатів та урядів і що в останній лінії перший являється побідником над другим. Така лекція, що її може нам дати не тільки наш конкретний приклад, але й взагалі вся дотеперішня історія боротьби поневолених народів за своє існування в добі капіталізму. Вона має для нас не тільки глибокий науковий, а саме — соціологічний інтерес, але ще й практичний.

Даючи читачам по змозі короткий й стислий нарис історії боротьби пруських Поляків за своє існування, ми зовсім не думаємо впливати на хід тактики Українців в сучасній Польщі в такому чи іншому напрямі. Бо ми переконані, що тактику кожного поневоленого народу зумовляють у великій мірі самі його противники, що таку чи іншу зброю, що нею послуговується поневолений народ у боротьбі за своє існування, в першій і головній мірі накидає йому сам пануючий народ.

При писанню нашої брошури ми користуємося майже виключно солідною книгою німецького вченого, проф. Л. Бернгарда ²⁾, на котру в нас, як вона появилася, не звернули ніякої уваги і котра сучасному поколінню цілком невідома. А тимчасом книга проф. Бернгарда, котрий зовсім не криється зі своїм пруським націоналізмом, а однак підходить до фактів, що про них узявся писати, зі скрупультністю та об'єктивністю німецького вченого, — представляє для нас найглибший інтерес. Даючи яскраву картину національного пробудження пруських Поляків, змальовану ним просто по майстерськи, він показує нам, як з країни шляхти і темного та забитого польського селянства пруська Польща, через велику культурну працю й дисципліну, протягом кількох десятиліть перероджується в новочасний суспільно-політичний організм, що під покрівлю чужої і ворожої йому державности веде не тільки з успіхом боротьбу за своє національне існування, але в своїй розгоновій силі національного відродження ще й витискає ворога з рідної землі.

В чому загадка цих великих успіхів політики поневоленого народу?

Серйозна політика можлива тільки тоді, коли за нею стоїть економіка. Ось наука, що її дає нам боботьба пруських Поляків за своє національне існування. І саме найглибший науковий інтерес книги проф. Бернгарда лежить у тому, що він, даючи нам яскраву картину пробудження й відродження пруських Поляків, зазнайомив нас ґрунтовно з економічною базою цього відродження, з його економікою.

В історії цієї боротьби розрізняє автор три періоди: перший від 1831 до 1863, другий від 1863 до 1893 і третій від 1893. — Перейдемо їх.

Характерно, що автор моттом до своєї книги поклав виривок із промови на одному польському зїзді такого змісту:

¹⁾ Зразком революційної боротьби поневоленого народу за своє існування може служити Ірландія.

²⁾ Bernhard Ludwig, Das polnische Gemeinwesen im Preussischen Staat. Die Polenfrage. 2 bearb. Aufl. XI—520 з двома картами. Leipzig, 1910. 8°.

„Прилучені до держави, що на її внутрішній розвиток не можемо мати ніякого впливу, ми приневолені з власної плоти прости нитки, необхідні для ogrівання нашого тіла й духа, створюючи установи на оборону наших інтересів, загрожених майже зі всіх боків“.

Це мотто відразу вводить нас у саму суть матерії книги проф. Бернгарда.

I.

(Вступні уваги. — Еміграція і батьківщина. — Настрі в Познані. — Пруський королівський указ з 1833 р. — Гасло: „Powrót do kraju!“. — Роля еміграції. — Др. Кароль Марцінковський, як ідеолог і організатор органічної праці. — Перші польські реформи й установи. — Кредитовий Союз. — Базар познанський. — Товариство ім. Марцінковського та інші союзи. — Надії ка еміграцію. — Смерть Марцінковського. — Закриття Кредитового Союзу. — Виключення Поляків з пруської адміністрації. — Рік 1863. — Кінець панування еміграції).

Після трьох поділів Польщі (1772—1793—1795), з котрих останній цілком вимазав Польщу з карти європейських держав, відбудували вправді Польщу за Наполеона під назвою „Варшавського князівства“ в неповних навіть етнографічних межах; проте з упадком Наполеона державу цю зліквідував Віденський Конгрес, а створене на її місце „Польське Королівство“ тільки з частини російської займанщини мало характер автономічної політично провінції російської імперії.

Поляки не могли переболіти втрати своєї батьківщини. В 1830/31 підносять вони прапор революції і війни проти царату, але це повстання кінчиться для них нещасливо.

Зникла остання надія на здобуття волі.

Проте Поляки не скапітулювали. Розбиті польські легіони тисячами потягнули до Франції — на еміграцію, щоб звідци працювати в користь визволення батьківщини.

Париж став центром осідку польської еміграції. Він став великим огнищем тайної польської організації, агітації і пропаганди. Тут розгорілось польське духове життя і то саме тоді, коли після погрому 1830/31 воно по всіх займанщинах просто завмерло. Дивне явище: майже все, що є велике й могутнє в польській літературі, повстало після 1831 р. у Парижі! В 1831 р. появилася тут третя частина Міккевичевих *Dziad-ів*, цієї величньої й могутньої ліси польського мучеництва. Здавалось, що в цьому демонічному творі польський геній висловив всі й найскритші, найсильніші почування, всі дрожання болю душі польської еміграції. Не диво, що очі всієї поневоленої Польщі звернені були на Париж, як на те місце, де кувалась нова зброя польського визволення.

Засноване кн. Чарторийським в Парижі в 1832 р. „*Towarzystwo literackie*“ стало центром політики польської аристократії. Знова-ж „*Towarzystwo demokratyczne*“, засноване майже рівночасно польськими лібералами, було противагою першому. Обі організації змагалися між собою за впливи на поневолену батьківщину.

Що-ж дала еміграція Полякам у Прусії?

Важко рішити: страх перед енергійною антипольською політикою, що її провадив уряд після 1831 р., чи втома польського суспільства або потреба відпочинку, опанували Поляків у перших роках після повстання. Коли в Парижі кипіло й гуділо бурхливе життя еміграції,

в польській Пруссії було тихо й спокійно. Люде почували себе пригнобленими. Забите, темне й безпросвітнє польське селянство спало сном мертвих; другаж, менша частина польського суспільства стала думати про свої власні інтереси.

З 1834 р. польська шляхта й магнатерія в Пруссії, що в її руках спочивала виключно польська політика, ослаблена й пригноблена подіями великого зриву та її наслідками а до того задовжена, що надармо шукала дешевого кредиту в пруських банках, виявляла сильний нахил до спокійної економічної роботи. Вона бажала присвятити себе місцевим справам, особливо з моменту, як пруський уряд зробив вид, що бажавби допомогти їй.

13 марта 1832 р. появивився королівський кабінетний указ, що велів скуповувати польські задовжені маєтки та перепродувати їх Німцям. Навіть людина, що вела пруських Поляків на поміч повстанню 1830/31, поміщик Дезидерій Хлаповський дає тепер пароль: спокійна економічна праця на батьківщині!

З 1833 р. став виходити навіть польський часопис „Przyjacieł ludu“, всеціло присвячений інтересам місцевої політики пруських Поляків. В цій праці польська шляхта в Пруссії рахувала навіть на поміч одної частини еміграції.

Ця поміч стала просто конечною особливо з того часу, як пруський уряд скасував в Пруссії останні рештки польської самоуправи. З лютого 1833 королівським указом застановлено ландратські вибори а вслід за ним появилася другий указ, що загально виключав Поляків від пруської державної служби. Мало того. Всі важні місцеві справи, від духовних семінарій до поліпшення ґрунтів, пруська адміністрація взяла в свої руки та під свій догляд і контролю. Відразу пруський уряд позбавив польську шляхту всякого впливу на місцеве польське населення. Польська шляхта й магнатерія стала почувати залізну руку опіки над собою свого ненависного ворога.

В цьому моменті розумніші поміщики, що не дали збити себе ворогові з пантелику, кинули зазив на адресу еміграції: Powrót do kraju! Назад на батьківщину для праці на місцях!

Польська еміграція в Парижі відігравала подвійну ролю. З одного боку була вона гніздом заговорів, центром політичної польської ініціативи, з другого, свого рода вищою школою і академією. Тут кипіла польська політика, але тут розвивалася й польська література, наука та мистецтво. Між 1831 і 1863 рр. по всіх польських займанщинах стало добрим тоном і звичаєм „емігрувати“ на кілька років для завершення студій у Парижі. Таким чином еміграція в Парижі стала відігравати для Поляків ролю вищої політичної і науково-виховної школи, що рік річно приймала й випускала молодих людей. Відповідно до свого характеру й нахилів люди вертались звідци або „емісарами еміграції“ для політичної роботи й заговорів, або присвячували себе місцевій праці, використовуючи своє знання й досвід. До цих особливо людей звертався зазив з Познаня: Powrót do kraju!

Серед тих, що пішли за цим зазивом і в 35 рр. вернулись у Познань, був один лікар: др. Кароль Марцінковський. Йому було 36 років, коли виїхав з Парижа, а в 10 років опісля він помер. Проте цих 10 років його важкої й муравлиної праці становлять цілу епоху в історії польської Пруссії. Став дійсно вождом і великим трибуном свого народу, спосібний на особисту самопожертву, він мав інші

думки про нарід, як звичайний, пересічний польський аристократ. Твердо вірив у силу народніх мас і був переконаний, що з них можна створити новий національний фактор, польську середню клясу. Не висказував просто цієї ідеї, але робив для неї все.

На Марцінковського мала великий вплив заграниця. Коли обжалуваний в державній зраді мусів покинути Познань і поїхав спершу в Лондон, там він все ціло був перенятий ідеями і духом еміграції. Але Англія поділяла на його наче холодний туш. Англійський егоїзм і практицизм заставили його тверезо подивитися на самого себе, на світ і польські справи. Тут у Лондоні побачив він на власні очі та переконався, що даремно надіятися Полякам на поміч Англії у польській справі. Розчарований, закинув майже політику та став виучувати сільське господарство й продукцію Англії. Коли в кінці 1832 р. приїхав у Париж, побачив тут несерйозність польських конспіративних гуртків, та розпаношену гризню між аристократами й демократами. Його програмою було: Поляки повинні визволитися від надії, що Франція може дати їм політичну поміч при організації повстання. „У французькому парламенті сміються з Поляків“. З другого боку Поляки повинні використати французькі наукові установи, бо набути в рідному краю дійсне знання для Поляка просто неможливо.

Маючи такі погляди, Марцінковський держався цілком з боку від політики еміграції. Натомість став одним із організаторів помочі Полякам, що вчилися на чужині. В кінці 1832 р. основано в Парижі „Towarzystwo Pomocy Naukowej“. В управі цього товариства бачимо Марцінковського поруч Міцкевича. Рівночасно він вступив у зносини з парижськими медичинськими установами та відкрив для своїх земляків дорогу до занять по французьких клініках і шпиталях. За його поміч підчас вибуху холери в 1833 р. Institut de France, себто Академія Наук у Парижі відзначила його, як лікаря, золотою медаллю. В 1836 р. приїхав він на зазив земляків до Познаня.

Зразу взявся до важкої праці: організації польської Прусії. При кінці 30-тих рр. його загально вважали вже моральним диктатором. Його диктатура полягала в тому, що він негoduвав пустими партійними роздорами та працював з кожним, хто готовий був і спосібний був віддатися організаційній праці. Його „диктатура“ полягала ще в тому, що він, проти звичаю, для всіх своїх підприємств шукав підмоги пруських властей, або в конечнім випадку їх неутралітету і таким способом з самого початку відганяв від польських організацій пайнебезпечнішого ворога. Вкінці розумів і вмів притягти для здійснення своїх плянів архиєпископську консисторію.

Коли Марцінковський приїхав у Познань, щоби посвятити себе польській справі, застав тут тільки одну економічну організацію: Кредитовий Союз для вел. князівства познанського. Оснований в 1821 за згодою й піддержкою пруського уряду, він був цілком у польських руках, власне кажучи, в руках польської земельної аристократії, що її інтересам служив. Але в цьому банку польські панове вели таку господарку, що він уже по кількох роках хилився до упадку. В 1825 пруський уряд виратував його, даючи йому безпроцентову позичку в сумі 200.000 таларів. Але сума ця не виратувала банку при відомій господарці польської шляхти, що стала просто приповідкою. Банк далі існував, але тільки на папері. До приїзду Марцінковського

шляхтичі даремно добивалися більшої позики від пруського уряду. Удалося це Марцінковському. Він вивдав в нього позичку в сумі 11 мільйонів таларів. Але М-кий не був ані поміщиком ані шляхтичем. Тимто не диво, що він з чисто клясової економічної організації польської шляхти зробив зразковий сільсько-господарський банк, що служив загальним інтересам пруських поляків та спеціально сільсько-господарській культурі польської Пруссії.

Марцінковський не закладав рук. Перше підприємство, що мало промоувати шлях для здійснювання його ідеї (себто організації польського міщанства), було товариство, засноване ним в 1838 р., що мало сконцентрувати в своїх руках всю торговлю сільсько-господарськими продуктами польської Пруссії та зорганізувати загалом справу особистого кредиту. Одно й друге було досі в жидівських руках. Проте здійснення цього великого пляну вимагало великої суспільної дисципліни, що її що-й-но треба було виплекати, як не менш великого капіталу, що його ще не було. Товариство між іншим збудувало великий польський готель в Познані — „Базар Познанський“, що попри свої цілі, яким служив, був вигідним місцем для зустріч і зборів Поляків.

Більш повелася Марцінковському друга справа. В 1840 р. оснували в Познані „Товариство ім. Марцінковського“, котрого метою було нести поміч Полякам, що потребували освіти. Товариство розвинулось у могутню, організацію і було справжньою гордістю Поляків. Власне кажучи, воно було цілою системою товариств з централею в Познані. По всіх містах і місточках Пруссії працювали „окружні комітети“ товариства. З самого початку оснування його Марцінковський установив моральний принцип, що обов'язував кожного Поляка помагати товариству матеріальними пожертвами. Система була така, що окружні комітети всі зібрані гроші посилали до централі. Але вони одержували назад більше, як давали. Так удержували Польки, безліч стипендіатів і пенсіонерів, що вчилися у нищих, середніх і вищих школах.

Товариство завдячувало свій великий успіх двом моментам. По перше, воно було безпартійне, себто відкрите для всіх. Загалом у Поляків увійшла в тіло і кров засада, що в польських економічних і культурних організаціях і одного слова не сміли говорити про політику. „Принципово“ всі ці товариства були безпартійні. „Принцип безпартійності“ показався через цілі десятиліття, у всіх фазах польської політики пруського уряду, успішним. Всі товариства Поляків були чисто польські, по формі однак безпартійні. Проте, ця формальна безпартійність могла бути здійснена тільки тому, що управа всією системою була строго національна, польська. Об'єктивно вийшло так, що польські організації на німецькі гроші робили польське діло. Таке діло робило і товариство ім. Марцінковського. Марцінковський мав звязки не тільки з пруськими властями, але і з німецькими громадянами та шукав в німецьких колах грошей для свого товариства. Другий момент, котрому завдячувало товариство свій успіх, був організаційний. Від кожного члена, що побирав стипендію т-ва, брали довжний вексель, що нам зобов'язувавсь стипендіат в часі, як тільки буде в можності удержувати себе, сплатити назад свій довг. Проте розвиток товариства ім. Марцінковського показав Полякам, що національну справу піддержується не векслевою строгістю, але при помочі громадянської опінії та контролі. В рахунок уходили три групи

людей, що від них залежав успіх справи: члени товариства, стипендіяти та бувші учні.

Щоби збільшити і об'єднати першу групу, рішили піддержувати честливість комітетів при допомозі публичних комунікатів і щорічних зборів товариства. На стипендіатів впливали при допомозі розподілу й відмови стипендій, збільшення їх або зменшення. Стипендіяти підпадали контролі товариства. Вкінці на бувших стипендіатів мали вплив через публікації, хто і в якій мірі сплачував свій довг. Ці публікації мали більший вплив як вексливий примус. До того бувші стипендіати мали моральний обов'язок, вступати в члени товариства, помагати йому та по зможі займати відповідні до своїх студій місця на провінції, щоб тут працювати в користь рідної країни.

Так працювало товариство ім. Марцінковського. Воно обслуговувало в першій мірі своїми стипендіями середні верстви польського суспільства: ремісників і приватних службовців, селян і народніх учителів та вкінці синів польських робітників.

Крім цього товариства основано заходом Марцінковського ще інші союзи, як: Союз для учащихся в Познані, Союз освітньої помочі в західній Пруссії, Союз учащихся дівчат в Зах. Пруссії і Союз польських народніх бібліотек. Всі ці організації побудовано на зразок товариства ім. Марцінковського і всі вони находилися з ним у персональній унії, що, як далі побачимо, стала головним цементам польського суспільства. І доходи всіх цих товариств черпалися з трьох головних джерел: зі щорічних вкладок членів, надзвичайних датків та з процентів від капіталів. Так напр. маєток товариства ім. Марц., що в перших роках свого існування доходив до 1.300.000 марок, складався з дарів, пожертвувань і легатів.

Вплив і слава Марцінковського дійшла в 1844 р. до апогея.

А проте польська Прусія пильно прислухалася до всього того, що діялось на еміграції, і, не кидаючи своєї органічної праці, жила її надіями.

А життя еміграції далі диференціювалося і розкладалося. Попри дві відомі нам групи, аристократів і демократів, повстала ще третя, що бажала примирити дві перші, себто „Zjednoczenie“. Від цих трьох головних груп почали відколюватися многі тайні клуби й товариства, що засідали то в Парижі, то в Лондоні, то в Швейцарії. Всі вони гризлися і жерлися між собою. А коли надії на чужу заграничну поміч, на Лондон і Париж, недописували, публіка почала нервуватися. Приняття кн. Чарторийським „польської корони“ було першим признаком цієї хвороби. „Ви робите мене смішним“ — сказав князь депутації, що піднесла йому корону, але тим не менше прийняв її. Демократична знов група сама присвоїла собі „вищу владу“ не тільки над еміграцією, але й над усією Польщею та почала затягати „національні позики“. Мимо цього еміграція стала підготовлювати нове повстання. По всіх польських займанщинах розбрилися емісари еміграції, що відігравали ролю ініціаторів повстання. В Познані проживали для підготовки повстання Мерославський і Маліновський, як емісари „демократичного товариства“, Хелміцький як емісар „Zjednoczenia“ і Вітолд Чарторийський як посол від аристократії.

Робота й впливи цих груп в польській Пруссії привели в результаті до знищення майже всієї праці Марцінковського.

В 1844 р. ще ясно світила його зіезда. Проте вже з кінцем ц. р., коли Познань став операційною базою повстання, стала вона мер-

кнути. Марцінковського, що не вірив в успіх повстання і виступав проти його, стали кидати навіть його найвірніші приятелі та бойкотувати. Його вкінці цілком ізолювали. Він тяжко занедужав і в листопаді 1846 р. помер. Після його смерти падали його організації, одна по одній. Всі вірили на заграничну поміч. Всі вірили в „націоналізм“ Луї Наполеона, та прислухалися головно до групи кн. Чарторийського, що обертався на цісарському дворі.

В р. 1848 вибухають збройні повстанчі рухи в пруській та австрійській займанщинах, скоро здавлені, підчас коли революційна енергія Поляків в російській займанщині виладувалася доперва в січневім повстанню 1863 р.

Революційні польські рухи в познанщині пруський уряд рішив використати. Перш за все він узявся до Кредитового Союзу. Коли доказано було, що члени й урядовці його брали участь в заговорницькій акції, уряд назначив королівського комісара для контролі і управи Союзом і не давав йому ніяких позик. У 1850—57 Познанщина не мала ніякого організованого кредиту. Що таке становище було не можливим, бачив сам уряд. Він закрит „Союз“, полишаючи йому займатися тільки погашенням раніше випущених закладних паперів, а на його місце оснував „Новий Кредитовий Союз для провінції Познань“ (пізніший „Познанський Земельний Банк“), від організації у праві якого Поляки були виключені. На цьому уряд не поперестав. Він наложив залізну руку контролі на все польське економічне, політичне й культурне життя так, що Поляки не могли більше виявляти самостійно ніякої своєї діяльності. Це цілковито підчинило усе їхнє життя під вплив еміграції. Князь Чарторийський і анонімний національний уряд у Варшаві були найвищою інстанцією для Поляків у Пруссії.

Вкінці прийшов 1863 рік. Царат удавив безпощадно польське повстання. А пруський уряд пішов у всьому на руку Росії. Тоді то стало ясным для пруських поляків, що „панування еміграції стало непідходящою формою польської організації та що треба шукати нових засобів для національної польської оборони. Повстання розбило польські ілюзії. Проте дало воно їм одну лекцію: рахувати тільки на власні сили.

II.

(Вступні uwagi. — Польська фракція. — Її значіння. — Масиміліан Яцковський. — Програма його діяльності. — Пробудження польського селянства. — Польський кооперативний рух. — Бісмарк і Поляки. — Пруський колонізаційний закон 1836 р. і покликання до життя пруським урядом „Колонізаційної комісії“. — Оборонні міри польської шляхти. — Основання „Bank-u Związku spółek zagorokowuch“. — Нова польська політика пруського уряду. — Могутність польської фракції. — Кріза).

За кілька днів перед повстанням 1863 р. вийшла в Парижі брошура Нестора Кошуцького п. з. „Польська справа в світлі соціальної науки“. На неї не звернули просто ніякої уваги. Всі були заняті і жили повстанням. Проте після його розгрому, коли польські партії і групи хиталися між протекторством чужих держав і розпукою та стали шукати якогось виходу зі свого положення, брошуру стали пильно читати. Вона зразу стала актуальною.

Основна ідея брошури була така: Коли нарід не є в змозі добитися державної самостійності, він повинен принаймні дбати про охор

рону й розвиток „реквізитів державного існування“. Під ними розумілись: 1) рідна мова, 2) широке землеволодіння в польських руках, 3) соціальна організація польського населення. З точки погляду ідеї брошури органічна робота Поляків на місцях повинна стати головним завданням польської політики. Берегти мову, держати в своїх руках рідну землю, розвивати соціальну організацію — стало її гаслами.

Така була ідея брошури. Мова її була переконуюча й сильна. Але якими шляхами йти до здійснення ідеї? Хто повинен бути вождем для народу в розбитому й пригніченому суспільстві?

Все було розбите. В 1864 р. князь Чарторийський заявив, що „уважає свою місію скінченою“. Панування еміграції, як володаря польських дум, скінчилося, і Поляки в Пруссії та Галичині шукали нових центрів.

В Пруссії знайшлася така інстанція в особі польської парламентарної фракції в Берліні, що була представником клерикально-аристократичних верств народу. В критичний момент перехідного часу вона скоро почала відігравати провідну роль.

З початку була вона в своїх політичних рухах не самостійною. І це цілком зрозуміло. Бо державно-правовою інстанцією для всіх Поляків до 1863 р. вважався емігрантський „Національний комітет“ у Парижі. При обговорюванні справ з початку в пруській ландтагу а відтак у берлінському райхстагу, польські депутати не виходили поза „деклярації“ та „протести“, що мали впливати на заграницю. Така політика, річ зрозуміла, не могла подобатися пруському урядові. В 1855 р. через нову виборчу ординацію уряд майже знищив польську фракцію. Раніше в ландтагу сиділо 15 польських депутатів, тепер увійшло до німецького райхстагу лише 5. Та при виборах у 1859 р. Поляки вернулися знова в звичайному числі, а згодом число їх дійшло до 96. Це була велика польська перемога і пруський уряд у перше почав з нею рахуватися. Так стояла справа, коли еміграція зійшла з політичної сцени.

Цілком природно, що для Пруссії цією важкою народньою інстанцією стала тепер зразу „польська фракція“ і на протязі трьох десятиліть від 1864 до 1893 вона функціонувала як така.

В польських низах, між тим, працювало декілька людей, що після поразки 1863 р. інакше дивилися на справи, як польські парламентарні депутати. На чолі їх стояв Максиміліян Яцковський, що сидів в 1864 у в'язниці за державну зраду. Коли у 1865 р. він вийшов з пруської в'язниці з вінком мучеництва на голові, він, що вже у 1857 став організатором і секретарем польського „Центрального сільсько-господарського союзу“, зразу став тепер найпопулярнішою особою в польській Пруссії. Ця високо освічена людина мала дві дуже позитивні прикмети. По перше, він присвоїв собі глибоку теоретичну національно-економічну освіту. По друге, він перенявся ідеєю, що Поляки тільки тоді зможуть розвиватися, коли соціально організують низи польського народу, щоби пробудити до самосвідомого життя і праці тупу, неосвічену й прибиту польську масу. Свій світогляд і своє кредо він розвинув згодом у брошурі п. з. „Rzut oka na nasze zasady, sprawy i potrzeby“ (1870).

Про положення Поляків у Пруссії в 60 рр. він думав так: „Як глибше розглядати діяльність нашого народу, що знаходиться у пруській неволі, то можна зауважити у нас, Поляків, відсутність того розум-

ного погляду, що заставляє окрему людину входити в загальне русло організації суспільства. В нас не має організації, що об'єднує окремих членів. Тимто наш нарід уявляє собою картину робітні, що в ній люде на дармо силкуються збудувати машину, — ввесь час на дармо! З цієї простої причини, що кожний з нас кує свій матеріал по своєму, без загального плану. Це найбільша недостача нашого народу та головна причина його безсилости. Люде, розбиті по своїх гуртках, що живуть егоїстично, не є в змозі вести боротьбу за національне існування та відбивати натиск ворожого народу, що систематично розвається. Вони держаться ще якийсь час, але, врешті, прогнані зі своїх місць, гинуть, як сполохане стадо птиць. Це істина. Наші міста, наші місточка, наші великі посілости й наші селянські володіння доказують це“.

„А що я постійно обсервую цю картину, то позаду бачу вправді пройдені великі терпіння й муки народу, але серед загальної сучасної суматохи й слабости передбачаю нові нещастя. Не можу й не хочу бути німим свідком легковаження нашої справи, але хочу кричати на тривогу до моїх земляків: Наступив останній час для впорядкування нашого національного положення, для систематично проведеного, означеного шляху, для пряці по одному, добре обдуманому плянові. Якщо навіть одна людина потребує поділу праці й порядку, то для господарства суспільної одиниці організація на основі розумних і тривалих принципів — це основа існування та розвитку“.

Після того, як Яцковський в 1870 р. опублікував свою організаційну програму і таким способом відкрив „еру позитивних реформ“, після того, як він розвинув цілу сітку селянських спілок, що їх майбутність здавалася бути забезпеченою, він у 1873 р. заявив Центральному Союзові великих польських землевласників, що має намір об'єднати селянські спілки та руководити ним на основі загальних принципів.

Щож уявляв собою тоді польський селянин у Пруссії?

В 60 і 70 рр. польський селянин був подекуди загадкою. Він, здавалося, став льояльним громадянином в прускій державі, хоч держався мови й віри своїх батьків та зберігав польські звичаї і обичаї. Проте польські провідники стали отверто скаржитися на „брак патріотизму“ польського селянства, особливож тоді, як вияснилося, як завзято бились польські селяне за Прусію в рр. 1866 і 1870—71.

Бісмарк так хвалив їх за це:

„З великою хоробрістю, що хорактеризує від давна Поляків, проявили вони свою відданість пруській батьківщині та свою привязаність до пруської корони. Вони проливали і змішали кров свою з нашою, з кровю своїх співземляків, що балакають по німецьки. Всім нам відомо, що більша частина геройського пятого армейського корпусу походила саме з тих місцевостей, де польське населення домінує й то майже неподільно. Своєю кровю вони доказали свою приналежність до пруського народу“.

Подібне вражіння робило поведення пруських селян в часи заговорів і повстань 1846—1849, та „походу на поміч“ в 1863 р. Хоча польська шляхта робила великі зусилля, щоби повести польського селянина за собою, а в цьому помагало їй польське духовенство, все таки держався він від усього здалека й непричасно.

З цього поведення польських селян пруський уряд збивав для себе капітал. Тупій свідомости польського селянина пруський уряд

уявлявся владою, що приказує йому, однак не ображує його, що помагає йому матеріально і не мішається у його польські звичаї та обичаї. До 1873 р. обов'язувала в Пруссії скрізь шкільна інструкція, на підставі котрої польська дитина повинна вчитись у школі на своїй рідній мові. Польська мова в сільських школах була викладовою мовою.

Проте й Поляки не губили своєї віри й надії, злобути польського селянина. В часі виборів він радо йшов пішки до міста до виборчої урни, щоби віддати голос на польського кандидата.

Загадка справ в Пруссії зводилася таким чином до проблеми: за ким піде польський селянин?

Дві причини склалися на те, чому справа польських селян після 1873 р. взяла інший оборот, ніж бажав собі пруський уряд. По перше, рішення Яцковського перевести систематичну організацію польського селянства; по друге, рішення пруського уряду, завести в народніх школах німецьку мову, як викладову, на місце польської. Селянська організація та „шкільна війна“ радикально змінила польського селянина.

Якже-ж Яцковський приступив до діла та перевів у дійсність справу організації польського селянства.

В 1873 р. оснував він 11 селянських спілок, а в 1880 р. було їх уже 120. Яцковський постійно розїздив по всій країні, агітував, виголошував промови, організував. В своїх промовах розвивав на всякий лад одну думку, а саме, що нарід, котрий утратив свою незалежність, може знайти собі опору тільки в національній свідомості, а її може дати тільки соціальна і економічна організація. Так створив велику сітку селянських спілок, об'єднаних в „Селянському союзі“. Він помагав селянам у всіх справах. Зорганізував для них кредит і обезпечення, давав їм ради й поради.

Польський селянин пробудився зі свого національного сну, зі своєї тупости, байдужости та національної інерції. І на цього, вже пробудженого польського селянина впали скорпіони шкільних законів пруського уряду, що при їх помочі Бісмарк бажав раз на завше знищити впливи польського духовенства й шляхтича на польського селянина.

Почалася „шкільна війна“.

Через чотири десятиліття польська шляхта безуспішно силкувалася зробити польського селянина ворогом пруського уряду. Шкільна війна зробила це протягом кількох років. Польський селянин став поважно думати.

Так доконалося його пробудження.

Паралельно з селянською організацією ішли заходи щодо зорганізування та об'єднання польського ремісника.

Перші польські ремісничі спілки повстали після 1840 р. Вони мали здебільша політичний характер. Більшу роль в організації польських ремісників відорпало -основане в 1861 р. „Towarzystwo rożyczkowe przemysłowców miasta Poznania“. Згодом воно стало великим кооперативним банком (Poznański Bank Przemysłowców). Це товариство основано після зразку Шульце — Деліча.

Згадати треба, що від 60 рр. по всій Німеччині став сильно ширитися кооперативний рух. Він охопив і Прусію. До 1870 р. повстало в самій Познанщині 50—60 кредитових спілок, по части з німецькою, по части з польською, по части з мішаною управою.

Різкої межі по національностям ці спілки не знали. Згодом однак 19 польських кредитових спілок, доволі слабих, об'єдналися. Сталося це на зборах представників польських кооператив, відбухих 30.IV. 1871 в Познані. Вона приступила до оснoвання „Związku Spółek Zarobkowych Polskich“, що до його приступило зразу 19 польських кооператив. Цей Союз мав своїм завданням закладати й організувати нові спілки, досконалити їх організацію, чувати над їх інтересами, улегчувати їм кредит і обіг капіталів між спілками, вести статистику, видавати спілкову літературу. і т. д.

На чолі Союзу стояли: загальні збори, що згодом називалися „соймоком“ спілок, і Головний комітет, що складався з 6 осіб і патрона. В особі патрона скупчувалася головна діяльність Союзу. Становище його по пробнім році заняв в 1872 р. ксьондз Шамаржевський, на рівні з Яцковським дуже популярна людина, що сидів разом з ним у в'язниці, обжалований 1864 також у державній зраді. По виході з тюрми Шам-ський змінив свої погляди і приєднався до ідей Яцковського. Це була дуже імпульсивна людина, але також уперта в своїй послідовності. Його назвали „польським Шульце-Делічем“. Як патрон Союзу, став він обїзджати всю польську провінцію та організувати нові спілки. В однім 1873 р. оснував 14 нових спілок. Ці спілки в дальших роках росли постійно. Союз став дуже сильною організацією.

Тимчасом на Поляків, занятих своєю органічною працею, упав з боку пруского уряду новий важкий удар. Коли уряд в 1881—2 закінчив з відомим культур-кампфом, узявся він за нищення Поляків при допомозі внутрішньої кольтонізації польської Прусії. Закон, виданий в 1886, ухвалив на цілі Кольонізаційної комісії 100 мільонів марок. Закон звернений був проти польської шляхти. Коли Бісмарк переконався про невідрадне матеріяльне становище її, він був тієї думки, що шляхта і в цьому часі являється необмеженням провідником польського народу. „Коли маємо шляхту, маємо теж і Поляків“. Він візав її на двобій. Але німецький юнкер не бажав зробити кривди, розуміється матеріяльної, польському шляхтичеві. Маєтки шляхти були добре оплачувані. Кожний шляхтич, — казав Бісмарк іронічно, — може сплатити за ціну купна свого маєтку свої довги, а решту взяти зі собою до Монако. Помало, але систематично зникали польські великі маєтки: Коморово, Чевосєво, Свиначі, Зранім, Руніво, і т.д. і т.д. А на їх місце появилися; Kaizergaue, Herrenkirch, Friedrichshöhe, Hohenheim і т. д. і т. д.

Успіхи Кольонізаційної комісії були очевидні. Бісмарк радів. Рахував так: як Поляки лишаться без провідників, тоді легко буде покарати й підчинати польську масу й таким чином в кінці кінців проковтнути їх. Проте слабим пунктом польської політики Бісмарка було те, що він не помітив пробудження польської маси, польського населення й міщанина.

„Стоміліоновий удар Бісмарка, направлений проти польської шляхти в Прусії, викликав, цілком природно, з їх боку оборону та знайшов, як замах на Поляків, грімкий відгомін по всіх польських землях. Здавалося, вся Польща станула на ноги, щоби відбити удар пруського уряду. В першій мірі закричала польська шляхта в Галичині. „Поміч для Познаня“ — зробилося гаслом галицької польської політики і майже через 2 роки (1886—1888) центр польської оборони проти пруської

кольонізаційної політики находився в Кракові, де князі Чарторійські і Сапіги, графи Потоцькі та інші польські магнати організували братню поміч. Так зорганізували „Bank ratunku“. В Кракові оснували „Комітет в справі познанського банку; а в Познані покликано до життя банк спасення під фірмою „Bank ziemski“. Початок обіцяв дуже багато. З усіх боків приходили добрі відомости. Плян, здавалося, блискуче вдався. Перш за все треба було неутралізувати пруську кольонізаційну діяльність. Пруський уряд скуповував польські маєтки, парцелював їх і передавав на догідних умовах німецьким селянам. Польський „банк спасення“ міг парцелювати польські маєтки між польських селян.

Тут у перше виступило перед Поляками в усій практичній наготі питання, чи можна шукати спасення в парцеляції. Галицькі шляхтичі були проти неї. Парцеляція не знаходила в них симпатій. Ніхто не думав, що пруські поляки викують собі з парцеляції майже непереможну зброю оборони. З другого боку національна солідарність польської шляхти не видержала іспиту. Як вигорів огонь патріотичного сантіменту, а акція вимагала систематичної і певної підмоги, польські шляхтичі не дописали. Акції „Познанського банку“ скуповували помалу й недостатньо. А вікніці „для обезпечення акціонарів“ загальні збори банку заборонили його самостійні операції. Польська шляхта, як завжди, так і тепер, будучи віртуозом у робленню політики, в економіці показала нездарою.

Здавалося, Бісмарк виграв гру.

Та в той час, як шляхта організувала свою зброю оборони, дрібно-буржуазні та селянські верстви польського народу оснували в Познані дуже важну економічну інституцію. З кінцем 1885 р. заходами патрона Шамаржевського, як також „Poznańskiego Banku Przemysłowego“ основано „Bank Związku Spółek Zarobkowych“, як акційну спілку, а його капітал, що з початку виносив 40.000 марок, успіли вже в 1888 р. піднести до пів мільона марок, з чого майже 6 відсот. акцій розібрали людські банки, що в той спосіб одержали в інституції рішачий голос.

Після свого чималого підйому в рр. 1872—71 польська кредитова кооперація наче станула на місці, а навіть почала падати. Починаючи з 1879 р. нові спілки не прибували, а старі заснічувалися. Сам патрон Шамаржевський у своєму звідомленні з 1885 мусів признати, що в многих кооперативних банках директори іноді поняття не мають про бугальтерію, а справоздання касієрів являються просто загадками. Ревізії були нерегулярні, а кооперація піддавалася їм неохоче. Деякі спілки, не почувачи над собою контролі, не посилали навіть ніяких справоздань. До того підгризали кооперацію особисті непорозуміння і суперечки.

Глибша причина застою польської кредитової кооперації лежала в тому, що спілки спершу й здебільша обслуговували польське ремесло, а воно не давало потрібної опори. Потім стали вони перемінятися у селянські каси. Перехід цей роблено цілком не свідомо. До того всі старі недомагання кооперації залишалися.

З моментом однак основання „Банку союза зарібкових спілок“ починається новий підйом польського кооперативного руху. Повстала центральна каса, що могла нездисциплінованим і непослушним спілкам відмовляти кредиту. Банк Союзу держав в одній руці медівник,

а в другій батіг. З цього часу, як гриби по дощі, стали прибувати нові спілки. Польський кооперативний рух станув зразу на сильні ноги. Патроном спілок був і на далі старенький Шамаржевський. Але тільки формально. Фактично управляло рухом кількох, дуже енергійних і освічених одиниць: Др. Куштелян, кс. Вавжиняк, лікар Ржетнаковський, дуже добрий економіст, і посол Тиль, гарний правник. Без розголосу й слави, прикриті тінню політики злоби дня, поза її гамором і криком, працювали спокійно й систематично ці люде в ділянці кооперації.

Раптом прийшов наче землетрус: невдача „банку спасення“ в Познані.

Шляхта на очах усіх показала знова у економічних справах повну свою бездарність. Наслідком цього втратила і польська фракція в Берліні всяке значіння, тим більше що в обороні перед кольтонізаційною політикою уряду вона не могла рахувати на поміч німецького католицького центру. Вона дійсно втратила свою силу.

І польське суспільство прийшло тепер до переконання, що фінансова праця в Познані тепер важніша, як парламентарні промови в Берліні. Добрий банковий білянс здавався бути ціннішим, як найкраща парламентарна промова. Чекали вже не на „великий день“ фракції, а інтересувалися відомостями про ціни акцій.

Проте раніше, чим новий шлях оборони був твердо промощений, наступила зміна курсу польської політики пруського уряду. Польська фракція за одну ніч здобула значіння.

Нова польська політика пруського уряду після уступлення Бісмарка полягала в тому, що, по перше, уряд бажав зм'якшити свою політику супроти Поляків і в той спосіб привернути їх на свій бік, а по друге, бажав користатися польською фракцією проти католицького центру, що все ставав сильнішим. Колиж уряд втягував польську фракцію в свої партійні комбінації, вона зразу стала язичком політичної ваги. Уряд був змушений вести з нею політику *do ut des*. Поляки почували, що за ними ходять і за свої услуги веліли добре платити собі. Стало ясным, що уряд для своїх морських і воєнних проєктів потребує польських голосів. За це мусів піти на цілий ряд важних уступок, з котрих найважливіші були ті, що Поляки одержали для своїх економічних товариств власне право ревізії їх і що архієпископом гнєзнєнським і познанським на місце німця заіменували поляка Стаблєвського. Особливо важною була перша уступка. Пруський закон про товариства з 1889 р. мав постанову, що всі товариства повинні підпадати правильній урядовій ревізії. Ревізорів назначав суд. Від цієї контролі вільні були по § 61. тільки ті товариства, що їм пруський міністр торгівлі видасть привілей мати власних ревізорів. Протест поляків проти закону не мав ніякого успіху. Тільки фракція в часі „ери примирення“ добилася права назначати самим польським товариствам своїх ревізорів. Цим актом польська фінансова система в Прусії була юридично об'єднана та стала замкнена й незалежна від контролі властей.

Та не довго тривали дні блеску фракції. Вона домагалася з кожним днем нових уступок. Перш за все скасування пруської Кольтонізаційної Комісії і заведення в народніх школах польської викладової мови. При двох нагодах думала фракція використати положення уряду, щоби добитися цих уступок (у 1893 і 1894, коли ходило

про закон переустрою і збільшення німецької армії та про морський законопроект), але на дармо. Мало того. Фракція, що її прозвали „двірською“ а її голову Косцельського „Адміральським“, в першій випадку голосувала за законопроект, в другій абсентувалася. В обох випадках вийшла з нічим. Виявилася повна безсильність фракції. Уряд рішив використати це та повернути до своєї старої політики.

Знова побачили Поляки, що на посторонню поміч їм ніяк не рахувати та переконалися у доцільності власної економічної оборони.

III.

(Вступні уваги. — Персональна унія як організаційний принцип. — Польська селянська республіка. — Організація робітничої класи. — Організація польських промисловців і торговців. — Польська шляхта. — Straż. — Соколи. — Парляментська виборча організація. — Фактичний польський уряд).

Національна економія боротьби національностей дуже інтересна тим, що вона в добре відомих буденних формах і покровах одкриває новий і дивний зміст. Звичайно, майже по шаблону, по селах, містах і містечках розкинені невеликі позичкові каси та професійні спілки. Місцями знаходять вони опору в більшій фінансовій інституції. Центральний банк і центральна управа завершують весь будинок. Він дає у всіх організаційних справах пораду. Приймає зайві гроші, дає необхідну поміч. Так прокладає він міст до великого грошового ринку. Це ціла система. Це необхідні економічні жили народнього життя.

Таку цільну систему економічних жил народнього життя створили собі пруські Поляки. Підкреслити ще раз належить, що польські кооперативи та професійні спілки держалися здалека від усякої політики. Це забороняли їм впрочім відповідні §§ їхніх статутів, тай сам закон грозив розпуском товариства, коли воно „змагало до інших цілей як господарських“. Не зважаючи на це, ці товариства і спілки були немаловажним чинником національного відродження. Ніколи й ніким не доказано, що польські товариства приймали участь в сокільських обходах, що вони хочби маленьку частину своїх злишків призначали на політичні цілі а однак польські кооперативи фактично відгравали визначну ролю в краю. Мостом, що створював перехід від чисто економічної ділової діялки до загально-націон. життя, була так зв. персональна унія. Для пруських Поляків стала вона просто догмою організації. Полягала на цьому: кожне польське товариство або спілка повинні були здалека держатися від політики; проте провідники кредитових товариств і професійних спілок повинні брати провідну участь в національно-громадських підприємствах. Кожна окрема організація функціонує самостійно й не виступає поза межі своєї ділової діяльності. Проте люди, що стоять на чолі товариств і спілок, являються рівночасно вождями в політичних комітетах, в народніх просвітніх спілках, відіграють визначну ролю в пресі, користуються чималім впливом при підготовці виборів, при укладанню списків кандидатів, при устрою польських народніх бібліотек, при розподілі стипендій і т. д. і т. д. Так об'єднують вони в своїй особі суспільне життя Поляків в одно ціле.

Персональна унія — це новий зв'язок суспільства.

Пригляньмося організації Поляків у третьому періоді дещо ближче.

Через два десятиліття велась уже кольонізаційна антипольська діяльність пруського уряду, але вона, що далі, то ясно було, бажаннх йому успіхів не давала. Які були її наслідки? Перш за все, неочікуваний рух цін на маєтки вивів з рівноваги економічні сили. Спекуляція стала паном ситуації а деморалізація земельного ринку була буденним явищем.

Ця боротьба до такого ступня змінила й перетасувала слої польського населення, що пруська Польща цілком утратила свою історичну, добре відому структуру та обличча. З шляхотської олігархії виросла тут селянська республіка, що консолідувалась з кожним днем. Розвиток національної й економічної боротьби пруської Польщі довів до того, що в ній були фактично два уряди. Один — це офіційний, пруський. Другий, що об'єнував увесь польський нарід, був польський. Влада першого мала політичний характер, — другого економічний і моральний.

Треба признати, що поліційна пруська держава була все таки правовою державою. Закон, кожний без винятку, строго перестерігали. Самоволі адміністрації чи політичних чинників не було. В силу державного закону про товариства, останні одержують в дуже вигідній формі права юридичних осіб. В цьому пруські влади не робили ніяких труднощів. Засновання товариства навіть не вимагало дозволу державних властей. Як тільки товариство було внесене в реєстр, воно розвивалось цілком вільно. Зразу вступали до його сотні й тисячі членів. Товариство могло не приймати не підходящі елементи і являлось цілком самостійним у своїй організації та діяльності.

Цєю гарантованою державними законами свободою Поляки так уміло користувались, що зорганізували на кооперативних принципах майже все своє економічне життя. Результатом цього факту було, що не тільки економічні але й політичні справи польської Прусії знайшлись під польським впливом.

Коли спитаєте, хто виховав польських селян в кооперативному дусі, і цим зробив їх непобідимими, треба дати одну відповідь: селянські спілки.

В 1886 р., коли почалась пруська кольонізаційна політика, патронів польських селянських спілок, М. Яцковському приписують таку фразу: „Слава Богу! Тепер мої селянські спілки мають перед собою велику ціль!“. Він видав паролъ: селянські спілки повинні докладати всіх зусиль для того, щоби в їх окрузі ні одно польське поле не перейшло в німецькі руки.

Це дало спілкам великої моральної заохоти та підйому. А коли воно сталося майже рівночасно з деградацією шляхти в польському суспільстві, селянська організація уперше почула себе самостійною та свідомою свого національного завдання. Селянські спілки стали носіями національної акції і пропаганди. Це означало таке. Як де почувалася недостаточна сила польських зв'язків, хочби тоді, коли туди йшла зі своєю роботою пруська кольонізаційна комісія, або як еміграція відняла там значну частину населення, негайно польські селянські спілки старалися прокласти в це місце хочби початки органічної праці. Тільки як таким способом підготовано ґрунт, являлося там кредитове товариство, як завершення праці.

До цієї пропаганди польська селянська організація підходила так. Вся провінція Познань (Западна Прусія згодом пішла за нею)

була поділена на 26 селянських округів. На чолі організації стояв патрон спілок з бюро патронату в Познані, що його вів постійно секретар. Він редагував рівночасно широко поширений тижневик „*Poradnik gospodarski*“, офіційний орган польських селянських спілок. Кожний знов селянський округ мав свого віцепатрона, що його опіці підпадали селянські спілки округу. Весь механізм функціонував так: кожна спілка устроювала що місяця збори, що на них обмірковувалися економічні справи та виносилися рішення про актуальні справи спілок (покупка продуктів і машин, устрій вистав, оповіщення і т. д.). Раз у рік скликували окружні збори, пробний камінь організації в окрузі. На них являлося 300 до 350 делегатів. Збори обмірковували справи цілого округу під проводом віцепатрона. Вони давали повну картину організацій з її добрими й лихими сторонами. Невдалі збори знаходили публічне незадоволення або й догану в пресі та в річних звідомленнях. Раз у рік збиралися загальні збори селянських спілок, що збирали 800—1000 делегатів і носили характер добре відомий Німцям, перегляду селянського війська. Їх значіння лежало не так у резолюціях, що на них ухвалювалися, а в тому факті, що селянська маса сходилася в один день разом і почувала свою організаційну єдність.

За кулісами весь цей рух вів і керував ним патрон зі своїми віцепатронами. Кожним разом, як уряд готовив новий удар, нові протипольські закони, або в господарських важних справах, віцепатрони скликають наради голов спілок. А що на кожного віцепатрона припадало 10 спілок, то тут у тісному гуртку людей, що добре себе знають, обмірковують і рішають усе. Наради або переписка віцепатронів з патронатом у Познані давали змогу вести однодушно роботу всієї машини.

Непомітно без різкого розділу низша верства селянства переходить в робітничу клясу. Дрібний селянин посиляє своїх синів на заробітки до міста, на „Сахси“, в Райнлянд — Вестфален. Деякі з них лишаються на місцях, стають пролетарами. Багато повертає назад на село. Купують собі клаптик землі, а на сезон ідуть знова на заробітки. Так повстає карлувате селянство, що опанувало у Пруссії 25 до 30% усеї селянської посілості. Це селянство належить до робітничої кляси. Як скрізь у поневоленого народу, так і в пруських Поляків робітниче питання має спершу свій природний фундамент у сільському господарстві. Згодом воно поширюється на промислові області по містах. Як скрізь робітництво поневоленого народу, так і польське в Пруссії — темне і несвідоме своїх національних і клясових інтересів — організаційно несамостійне, податне під впливи своїх клясових ворогів тим більше, що кайдани національної неволі спільні їм.

За організацію польського робітництва по селах і містах, в Шлезії і Рейнлянд-Вестфален узялося не без успіху польське духовенство, силкуючись мати моральний провід над ним. Так повстав „Союз св. Ізидора“ з централею і місцевими організаціями майже в кожній парафії. Так повстала друга організація, що першу заповнювала, „*Związek katolicki towarzystw robotników w diecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej*“, що видавав свій опран „*Przewodnik katolicki*“. Помалу, мимо всіх штучних перешкод, прокидалася серед польського робітництва клясова свідомість. І коли польські робітники стали організуватися в німецьких політичних соц. дем. і професійних спілках,

польські клерикали взяли за організацію польських професійних спілок. Так повстав „Polski Związek Zawodowy“ в Познані. Католицькі робітничі товариства видавали свій орган „Robotnik“, а польські професійні спілки орган „Siła“.

Вже в перших роках ХХ ст. зорганізовано лише в познанській провінції 40.000 польських робітників, з цього 32.000 під твердим проводом духовенства, здебільша тих самих людей, що грають роль в інших польських буржуазних товариствах. Самозрозуміла річ, що між польською робітничою клясою і духовенством ішли тертя і боротьба, що іноді, як напр. при виборах, була гостра. Проте польське духовенство вміло держати її у своїх руках, з одного боку граючи на національних струнах а з другого вміючись пристосовуватися до умов і часу. Воно робилося що раз більше демократичне й радикальне, щоби тільки доходити до своєї цілі. Ця ціль — скинення німецької економічно пануючої верстви, що присосалася до всього польського тіла в Пруссії тай пила його кров. Польський пролетаріят, що наслідком організації, розвивався економічно й культурно, та приходив до своєї самосвідомості — це останній фундамент польської сили. Середня верства, що з його виходить, є тільки авангард, висланий на боротьбу протинімецького панування.

Організація польського промислу й торгівлі приняла знов широкі розміри під гаслом „свій до свого“ і бойкоту німецьких товарів. Цей бойкот уважався національним обов'язком. На всіх політичних і економічних зборах і вічах проповідували цей обов'язок масам. Таксамо кожна польська газета. Бойкот німецьких товарів таким чином став в економічному розумінні фактом чималої ваги і був серйозною частиною національної боротьби Поляків проти Німців.

Професійна й економічна організація польського селянства, робітництва, ремісництва й промисловців в Пруссії не дали довго чекати на свої позитивні наслідки. Центр ваги національної боротьби Поляків перейшов на нові сили польського суспільства. Найслабшим пунктом польського організму була польська шляхта. Вона не витримала нападу пруського уряду. Не диво, що один з видніших її представників (Вітольд Скаржинський) прилюдно заявив: „Хто знає справу і серцем боліє за долю нації, повинен бачити, що польський селянин заступає місце польського шляхтича на рідній землі. Оборона проти пруського нападу буде, на його думку, тільки тоді можлива, як польські великі землевласники рішуться 30—50% своєї землі розparcelювати між польських селян. В той спосіб польська шляхта перемінить частину своїх володінь на гроші, щоби задержати решту землі. Перехід знова землі польської шляхти до рук польського селянина, що обережно господарюватиме і крім цього може знайти побічний заробіток, вважається національним зиском“.

Parcelляція стала національною справою. Вона стала масовою. А на службу її пішла більшість польських банків.

Польська шляхта зпочатку дуже рішучо виступала проти parcelляції. „Для селянина ріжуть ремені з шляхотської шкіри“ — лементували польські магнати. На це була відповідь: „Нашу польську землю можна спасти для польського народу тільки тоді, як значні частини польських лятіфундій одійдуть до дрібних селян“.

Це стало догмою польської parcelляційної політики. В справу польської оборони вмішалося таким чином дещо в роді клясової ворожнечі.

Проте на цьому виросла і окріпла польська буржуазія, що її найкращим і бойовим представникам стала польська народова демократія.

Польська шляхта однак не зійшла з історичної арени. Ще надто була вона сильна, щоби зникнути з обличчя польської політики. Пруська Кольонізаційна Комісія повела головну атаку проти неї. З 1886 до 1896 вона набула 70% своїх маєтків від Поляків. Польський контр-удар був дуже слабкий. Тільки з 90 рр., коли почалася парцеляційна горячка, коли для польського селянина стали різати ремені із шкіри польського шляхтича, ця операція останнього вийшла йому тільки на здоров'я. Вона наче відродилась, набираючи нових сил. Позбавилась наслідком парцеляції частини своїх земель, але через це звільнилась від довгів та перейшла на решті своїх земель до раціональної господарки. Так в організмі польської нації доконалась здорова переміна. Шляхту не знищили, а тільки вибили її з фєвдального становища. Тепер готовилась вона стати співробітником і учасником польського національного життя й оборони.

Щоби пізнавати себе самого, польський нарід мусів знати свою історію, своє минуле і ледви чи знайшовся хоч один польський дїм, де не булиб сильні традиції польського мучеництва. Ні один нарід в Європі не мав під той час такої мартирольогії, що польський. І не диво, що Польща в терновому вінку свого мучеництва найсильніше й найглибше впливала на душу кожного Поляка, на його почування й думання. Поневолена Польща з усею її мартирольогією стала для Поляка просто національною молитвою. Туга за утратою батьківщини і повна надія на її воскресення ніде так повно й глибоко не знаходили свого виразу, як у відомій польській національній пісні, що її Поляк співав при кожній нагоді. Коли залунали згуки пісні „Jeszcze Polska nie zginęła“, сильніше билось польське серце, росла в його віра в перемогу своєї слушної справи та додавала йому енергії для дальшої боротьби за неї.

Коли економіка польського організму була уфундована, легко було повести політичну організацію Поляків.

Весною в 1905 р. основано польську лігу „Straż“, що ставила завданням своїм оборону всіх польських інтересів в Німеччині. Статут товариства поділив всю польську Прусію на староства й округи. Кожний староста „Straż“-і був назначений на необмежений час. Він працював в своїм окрузі і що року прибував на „збори старостів“. Старостам були підчинені комісарі, що обов'язані були йти за їхніми вказівками. Управа організації складалась з 5 членів. При ній функціювала рада з 18 членів. Управа й рада вибиралась на 3 роки. На чолі організації стояв президент ті своїм секретарем. Вони вели фактично всі справи організації. Характер отже організації був олігархічний. При цьому рада забезпечувала за собою право виключати з товариства кожного члена без подання мотивів. За стіною цієї організації працювала економічно оздоровлена польська шляхта. Розуміється, в організації ішли сильні тертя. Польські демократи не давали усипляти себе. Не зважаючи на це, тисячі Поляків горнулися до „Straż“-і, що була формально польським урядом. Задля здійснення своїх завдань „Straż“ поділилася на 4 секції: 1) організаційних справ, 2) культурних справ, 3) економічних справ і 4) юридичної помочі. На чолі стояв президент з предсідателями секцій, що фігурували наче

його міністри (внутр. справ, освіти, торгівлі і юстиції). Це дійсно виглядало на польський уряд. Секції, що засідали що місяця, мали своїм обов'язком організувати й скріпляти польське життя у всіх його проявах. Недостача „Straż“-і була та, що вона своїми агендами вмішувалася в сферу діяльності інших польських товариств, головню економічних. Благорозумно вказували отже „Straż“-і на намічені межі її діяльності. Характер організації був все таки в головній мірі політичний.

Ще штучніше, чим „Straż“ користувалися масовими інстинктами „Соколи“, організація, що об'єднувала польських мужчин і жінок в гімнастичних товариствах. „Політична тайна“ грає в цій організації велику роль. Відомо, що соколи займалися не тільки гімнастикою, але підпадали теж політично-національній муштрі, слухали з нагоди „злетів“ політичних промов і пісень. Провідники однак роблять усе вид, що організація займається тільки гімнастикю. Польський підмайстер, що приходить на цю гімнастику, гордиться тим, що йому повірена політична тайна.

Злети соколів влаштовували все з великою помпою. Вони мали все офіційальний і святочний характер та сильно впливали на патріотичні почування маси.

„Соколи“ існували на всій території бувшої Польщі іскрізь там, де Поляки оселялись. В Галичині виступали вони отверто і грімко, в російській Польщі були вони тайні, в Німеччині мали характер напівтайний, напівявний. Союз сокільських товариств Німеччини об'єднував поверх півтора сотки товариств, що були поділені на 11 округів. Познань — Західна Прусія — поділилася на 4 округи, Шлезьк становив одну округу, Берлін теж одну, решта припадала на рейнсько-вестральський промисловий район.

Згадати, ще треба про парляментарну виборчу організацію пруських Поляків.

Провідники польських кооперативних союзів не були настільки непрактичні, щоби могли собі бажати ослаблення сили політичної організації своїх земляків, коли вони в многих випадках мішались у не свої справи а навіть шкодили їм. Саме польські кооперативи працювали над тим, щоби сила польських політичних організацій зростала, та щоби з них виполювати все випадково налетіле й нездорове. В цих своїх змаганнях вони послуговувалися старою інституцією „польської фракції“.

Занепад її це результат тих соціальних перемін, що dokonалися у лоні соціальної структури пруських Поляків. Перед Поляками виникла проблема, як зробити польську парляментарну фракцію такою, щоб вона належно й гідно заступала інтереси всього польського суспільного життя та була його виразом.

Слабість польської фракції залежала в головній мірі від двох помилок, що їх належало справити. Перш за все, установи, що підготовлювали вибори, були так лих зорганізовані, що в наслідку цього багаті люде й без ніякого суспільного значіння і заслуг до того легко попадали в парлямент. По друге, відносини між виборчими комітетами в Познані, Зап. Прусії, Шлезії і Рейнлянд-Вестфален так лих були наладнані, що вже в підготовчій акції загальна справа дуже терпіла ізза гострих суперечок між комітетами щодо своєї компетенції.

Пруські Поляки розрізняли в Німеччині чотири важні для них політичні області: 1. Познань, 2. Західню та Східню Прусію, 3. Шлезьк,

і 4. „Еміграцію“ — себто ті часті Рейнлянд-Вестфалена, ГанOVERу, Берліну, Бранденбурга і сумежних провінцій, де було стільки Поляків, що виборчу акцію можна було повести самостійно.

В цих 4 областях кожний виборчий округ мав свій окружний комітет, що його вибирали на публичних зборах. Вони функціонували лихо. Таксамо нищі виборчі інстанції, що складають головний корпус виборчого апарату і що від них залежить здебільша політична дієздатність народу. Вибоча акція оживлялася на короткий час перед виборами; відтак всяка робота після виборів переривалася.

В цю роботу й організацію внесли більше систематики. Признали необхідним, щоби в означену пору скликувати в кожному окрузі збут виборців, де повчали їх про обовязки і завдання громадянина та про політичні справи, словом, вишколювали його політично. Робота ця велася, як ми сказали, систематично, протягом п'яти років. Наклідки цієї роботи були дуже корисні.

Польський „Центральний виборчий комітет“, що йому підлягало 5 провінціальних комітетів, був найвищою виборчою інстанцією для всіх Поляків. Він складався з 11 членів, що їх вибирали провінційні комітети. Вибери проводили що 5 літ. Рішення Ц. К. западали більшістю голосів. Він назначав кандидатів, робив усякі угоди з іншими партіями, вирівнював усякі суперечки між виборцями й комітетами, впливав на опінію свою й чужу при допомозі преси та інших засобів.

Тільки з поступенням усуненням недомагань польської виборчої організації, вона стала набирати сили а разом із цим і „польська фракція“.

Так на економічному фундаменті кредитових і кооперативних союзів і спілок поневоленого народу станула сильно група людей, що її можна було назвати дійсно його „урядом“. Не маючи формальної, гарантованої конституцією влади, група ця виконує дійсну владу, так що ніодна важна національна справа не може бути полагоджена без неї, або без її впливу.

З дотеперішнього нашого викладу ясно, хто члени цього „уряду“.

Ось вони:

1. Патрон кредитових товариств;
2. Директор Союзного Банку;
3. Директор Промислового Банку;
4. Патрон селянських спілок;
5. і 6. Заслужені віцепатрони цих спілок;
7. Президент Центрального Союзу великих землевласників;
8. і 9. Президент Союзу католицьких робітничих організацій у Познані — Гнезно і президент „Союзу професійних спілок“ з генеральними секретарями цих союзів;
10. Президент „Straż-i“;
11. Президент „Соколів“;

Суди належить зарахувати ще представників високого духовенства (єпископа й архієпископа) та представників шляхти, що добились впливу через своє багатство та працю для народу.

Такий польський фактичний уряд. Цей уряд поневоленого народу станув проти офіційного уряду державної і пануючої нації, та з успіхом вів проти нього систематичну, завзяту й вперту боротьбу за національне існування народу і за його землю.

IV.

(Система й практика польських кооператив. — Союз Кооперативних Спілок. — Союзний Банк. — Кредитові спілки. — „Polnik“-и. — Роля духовенства в польських кооперативних русі).

Від основання першої польської кооперативної спілки в Познані (Bank przemysłowców) в 1861, найбільшої кредитової спілки в пруській Польщі, минуло більш як 50 літ. За цей час повсталала ціла сітка польських кооператив, що густо покривала всі польські землі під німецькою займанщиною. З кінцем 1915 р. було 298 спілок з оборотним капіталом 400 мільонів марок. Через увесь цей час стояла ця могутня польська організація під поліційним доглядом пруських властей, а останні користувалися кожною нагодою, кожним промахом з польського боку, щоб її нищити, або шкодити їй. Польська кооперація перетривала теж сильну загальну економічну кризу в 1900 р. Ніщо не могло її зломити. Стояла як могутній дуб, розпускаючи широко й глибоко свої коріння по всій пруській займанщині. — Чому завдячувала польська кооперація свою силу? На це питання дістанемо відповідь, коли трохи ближче зазнайомимося з системою і практикою польських кооперативних спілок¹⁾.

Як ми вже згадали, основання першої польської спілки припадає на 1861 рік. За її прикладом повстали дальші спілки. В р. 1871 єднуються вони в „Związek spółek zagrodkowych i gospodarczych“, що в 1892 р. одержує від пруського уряду право виконання законом приписаної контролі спілок, що належали до Союзу. А в р. 1886 повстає банкова централа для спілок під фірмою „Bank Związku spółek zagrodkowych“.

В основанню польських кооперативних спілок у пруській Польщі помітно певний принцип і плян. Через довгі літа проповідував патрон спілок:

Нам приходить бороти з трьома ворогами: по перше, з кредитовим лихварем; по друге, з лихварем в сільсько-господарській торгівлі (особливо у торгівлі хлібом); по третє, з земельним лихварем. Як виступимо зразу проти всіх цих ворогів, нам грозить небезпека поразки. Будемо отже з початку боротися всіми силами з лихварем-кредитором, а вже відтак звернимося проти двох останніх.

Відповідно до цього принципу через 30 років основували Поляки тільки кредитові (позичкові) спілки, здебільша під назвою „Bank ludowy“. Доперва з 1887 р. під впливом колонізаційної політики пруського уряду почали закладати парцеляційні спілки. Вкінці, по 40 роках кооперативної праці основно в Могильні першу хліборобську спілку для спільного закупу й продажу під фірмою „Rolnik, Einkaufs- und Absatzverein. Eingetragene Genossenschaft und beschränkter Haftung“. На протязі кількох років повстало таких Rolnik-ів аж 30. До війни зросло їх число на 70.

Крім цих трьох груп спілок повставали особливо після 1900 р., ще іншого рода спілки, як: будівельні, ремісничі, спілкові друкарні, видавничі спілки, спілкові бровари і т. п., — однак всі вони були без більшого значіння.

¹⁾ При писанню цього розділу користуємося теж книжкою д-ра Павла Спандовського п. з. „Z praktyki spółek wielkopolskich. Cztery wykłady. Poznań, 1917. 8° Ст. 110.

Пригляньмося ближче всім трьом групам польських кооператив, а перш за все їх централям.

Як вже знаємо, зєдналися польські кооперативні спілки в Пруссії в 1871 р. в спілковий Союз. Не всі польські спілки зразу приступили до нього. Доперва коли новий закон про спілки з 1889 р. завів обов'язкову дволітню ревізію спілок, всі майже польські спілки стали членами Союзу. В р 1892. він одержав від уряду право самому виконувати ревізію польських спілок. З цього часу починається могутній розвиток Союзу.

Його устрій такий:

Що року висилають спілки своїх делегатів на т. зв. „Сеймик спілок“, що є найвищою союзною інстанцією. Сеймик вибирає союзну управу, що складається з 7 членів. Це патронат спілок. До нього належить 5 членів, що їх вибирає Сеймик, крім того директор польського Союзного Банку та один делегат з Надзираючої Ради цього Банку. Цих семеро членів паронату вибирають з поміж себе патрона та його заступника. Кожночасний патрон Союзу є рівночасно куратором Союзного Банку. Першим патроном був кс. Шамаржевський. Від 1892 р. став ним пралат Петро Вавжиняк, а після його смерті в 1908 р. став ним кс. Адамський.

Обом першим патронам завдячують польські кооперативи свій розвиток і могутність. Оба вони всеціло посвятили себе справі кооперації. Обом присвічувала велика ідея, що самопоміч має являється не тільки матеріальною і моральною підмогою цих мас, асе що вона являється могутньою зброєю в боротьбі поневоленого народу за його існування. Оба були теж того погляду, що польському громадянству в Пруссії потрібно не численних спілок, але спілок великих і сильних.

Щоби кооперативний рух у польській Пруссії мав мати успіх, треба було створити ряд інституцій, що своєю силою і розмірами могли населенню імпонувати. І тільки такі інституції могли будити в масах поневоленого народу повне довіря, в масах, що привикли не вірити у власні сили, недоцінювати свого та йти до чужих, ворожих інституцій. Кс. Шамаржевський дуже добре зрозумів, яку роль повинні відігравати польські кооперативи серед поневоленого польського народу. Треба було доказати, що Поляки самі з себе можуть створити щось велике, створити таке, що імпонувало би своїм слабодухам і недовіркам, а рівночасно могло суперничати з ворожими організаціями. І він не пішов за прикладом німецьких спілок, зокрема спілок системи Райфайзена з їх кличем „що парафія, то спілка!“. Неуспіх таких спілок в польській Пруссії, з чим треба було рахуватися, міг тільки нанести великі шкоди молодому рухові а то й вбити його.

В сліди Шамаржевського ішов патрон О. Вавжиняк, що йому польська кооперація в Пруссії завдячує дійсну свою силу й велич. Вавжиняк — велике, небуденне явище. Перш за все це була високо освічена людина. Знав своє діло. І це був великий Поляк-патріот, що для нього патріотизм не був фразою або своєкорисністю, але наваки важкою працею і посвятою. Це була теж пристрасна й деспотична натура. Але він був спокійний як камінь і панував над собою, коли цього вимагала справа. Від 1872 р. приймав керівну енергійну участь в польському кооперативному русі, що, як ні один у світі, наводився під постійним доглядом поліції. За 35 літ він навчився вели-

кої обережності та розуміння справи. При цьому помагало йому точне знання закону, рішень вищого адміністративного суду та практики пруських властей. Докладно знав, чого від нього можуть вимагати і в чому може він відмовити. Ніколи не виставляв з легким серцем, якимсь необдуманим учинком долі польської кооперації на небезпеку. Не диво, що ця енергійна, працьовита, спосібна на посвяту, розумна й рішуча людина стала одним з найбільших національних вождів польської Прусії. Без його опінії не обійшлася ні одна справа. А його авторитет не обмежувався на його найближчу батьківщину, польську Прусію та Шлезьк. Його признавали в Варшаві, у Львові, Кракові та північній Америці.

На чому-ж основувалася сила й влада польського Союзу Спілок?

Перш за все на праві, що йому з 1892 р. признавав розпорядок пруського міністра торгівлі, назначати власних ревізорів. Польський Союз мав свою окрему інструкцію для ревізорів, заaproбовану пруським урядом.

До завдань ревізора належало в першій мірі переконатися, чи спілка перестерігає всі правні приписи що виникають зі спілкового та торговельного закону. Він мусів теж перевірити, чи книговодство спілки ведене є ясно та акуратно, далі, чи річні білянси спілки правильно зроблені. Тому ревізор Союзу сам перевірявав докладно книжки і білянс та зазнайомлювався з протоколами Надзираючої Ради й контрольної комісії, що з них повинно було бути ясным, як і з яким результатом перевіряли ці органи книжки спілки та замкнення рахунків. Далі повинен був ревізор ствердити, чи всі приписи регулямінів спілки, рішення загальних зборів її та контрольної комісії в належний спосіб виконувала спілка в своїй практиці. Вкінці перевіряв він, чи управа і Надзираюча Рада в праці своїй примінюють всі ті правила, що їх у практиці визнали за відповідні та що їх саме установлено рішенням сеймиків, як норма для праці спілок (в так зв. резолюціях).

Після доконаної ревізії ревізор був зобов'язаний зреферувати устно про вислід ревізії Надзираючій Раді спілки, а понадто списати протокол зі своєї роботи. Надзираюча Рада знова реферувала про вислід ревізії на загальних зборах спілки.

На викриття існуючих недомогань і на представленню їх, кому треба, кінчаються законом приписані обов'язки ревізора та Ревізійного Союзу супроти спілки. На цьому однак Союз не перестає. По доконаній ревізії патрон порозумівається зі спілкою що до усунення недомогань, а спілка зобов'язана зложити на протязі 6 місяців докази, що всі недомогання усунено, як слід, після вказівок Союзу.

На цьому кінчається урядова ревізія Союзу, що відбувається раз на 2 роки. Патронові однак прислугує право візитації спілки без попереднього повідомлення. Робить їх на те, щоби мати безпосередній вгляд в справи й роботу спілки.

Важнішою може справою, як усунення недомогань спілки, є ще діяльність Союзу, що йде в тому напрямі, аби запобігати та здержувати спілку від усякого рода ухилів. Цьому служили з початку часті візитації патрона та вичерпуючі його особисті поучення. Траплялося, що патронові іноді приходилося сидіти цілий тиждень на місці. На кваліфікації службовців звертав Союз велику увагу. Коли зі зростом організації це не вистарчало, Союз почав устроювати довші й ко-

ротші спілкові курси для всіх осіб, що працювали в спілках, або ще спеціальні курси для поодиноких родів спілок.

Дальшим засобом ширення фахових відомостей був союзний орган „Poradnik dla spółek“. Він ріжнився значно від усіх інших органів Союзу. Зміст його був пристосований до умового рівня його читачів. Тимто виключені були в ньому всякі статті стисло наукового змісту. Зате поміщувалися такі, що мали виключно практичну ціль, себто поучаючи та інформаційну та писані були як найприступніше. „Poradnik“ висилали кожній спілці в кількох примірниках, стільки, скільки мала членів Управи та Надзираючої Ради. Орган знаменито виконував своє завдання.

Так виглядала контроля: поміч Союзу спілкам. — Крім цього кожна спілка у всякій потребі і сумнівах зверталася до Союзу за вказівками або поученнями. Союз завжди негайно давав на всі запитання вичерпуючу відповідь. Не диво, що праця Союзу була загально дуже цінена та що до нього зверталися з найбільшим довірям.

Німецький закон про спілки передбачував, що Ревізійний Союз поза справами чисто ревізійними й контрольними може займатися теж інтересами, що є спільні всім спілкам, а саме торговельними. Особливо важне було це для Rolnik-ів. Централізація закупу товарів приносила їм чималі користи. Це було просто для них конечним.

Таку централю отворено при патронаті Союзу під назвою „Секретаріату для Рольників“. Завдання своє виконував він в той спосіб, що служив спілкам у всіх торговельних справах радою і помічу, заключав у їх імені контракти на закупно важніших товарів, а позатим у міру потреби купував від спілок і продавав їм. Рольники з діяльності Союзу були дуже вдоволені, а Секретаріат знова дуже гарно розвивався. Особливож товарова торгівля з Рольниками приносила йому гарні зиски. Ці зиски були так великі, що управа Союзу була приневолена задуматися над тим, чи організація Секретаріату служить як слід спілковим інтересам. Розумували так: як Секретаріат веде інтереси зі спілками на власне ризико й рахунок, тоді при цих інтересах, оскільки мають вони бути для його здоров'я, в першій мірі повинен відогравати момент зиску. Проте цей мотив суперечив інтересам спілок. Далі побоювались, що поміч Секретаріату спілкам у до теперішній формі цілком вбиває самодіяльність спілок.

Через те Союз змінив спосіб праці Секретаріату. Всі інтереси з Рольниками на власний рахунок Секретаріату виключено і роблено тільки комісові інтереси, що при них Секретаріат мав на оці єдино й виключно користь спілок.

Кількалітній досвід, зроблений в цій формі при праці, дав як найкращі результати. Виробилося просто необмежене довіря спілок до Секретаріату. Дякуючи цьому можна було торговельні інтереси централізувати просто в зразковий спосіб. Напр. доставка збіжа на познанському ринку через Рольники відбувалася виключно через Секретаріат. Поодиноким спілкам було просто заборонено від себе давати оферти познанським млинам і фірмам. Наслідком цього вплив польської організації на познанському ринку зріс до тої міри, що вона почала нормувати ціни.

Також при закупні таких хліборобських товарів, як погної, паша, вугілля і т. п., польська спілкова організація виступала все одноцільно.

Солідна праця Союзу спілок і його Секретаріату причинилася до

того, що в пруських Поляків, особливо ж у польського селянства виробилося глибоке розуміння ваги організації. А на солідності праці Союзу та повному довірі до нього спілок полягала, власне кажучи, вся, не лише економічна сила системи польських спілок.

Та Союз працював не тільки власними засобами в користь польської національної ідеї. Він умів працювати теж для неї, користуючись німецькими грішми.

В 1895 основано в Берліні Центральну Касу спілок, так зв. „Пруську Касу“, що була в тісному звязку з міністерством фінансів і мала своїм завданням, по мірі сил, дбати про платеспособність союзів спілок, що належали до нього. Задля цього банки союзів спілок вступали в ділові зносини з Пруською Касою і одержували від неї точно означений кредит на біжучий рахунок, по дисконту та в формі ломбардного (заставного) кредиту. Також Банк польського Союзу спілок по довгих переговорах, що їх вів Вавжиняк, допущений був в число клієнтів Пруської Каси і дістав для Союзу кредит у висоті 200,000 марок.

Та вже в часі переговорів частина німецької преси сильно протестувала проти уділення кредиту Союзові, що являється „відомим носієм національно-польських стремлінь“. Справою занявся сам пруський міністер фінансів (Мікель). Він рішив, що Банк Союзу польських спілок, щоби одержувати кредит, мусить підчинитися деяким умовам. Перш за все, кредит могли діставати тільки льояльні спілки, себто такі, що писемно зобов'язуються допускати і німецьких членів та зноситися з ними на німецькій мові. Крім цього вони мали друкувати свої білянси та річні рахунки в одній німецькій газеті, а до своїх протоколів на польській мові додавати теж і німецький переклад. Вкінці Пруська Каса мала давати кредит польському Союзові Спілок не безпосередньо, а на його рахунок окремим спілком. Вавжиняк умови ці прийняв. А коли це викликало в деяких польських колах невдоволення, він мотивував свій крок так:

„Поставлені нам умови не заключають нічого нового, бо наші спілки:

а) постійно приймали німецьких членів і порозумівалися з ними на німецькій мові;

б) приписані їм законом оповістки оголошували теж і в німецькій мові, та

в) протоколи, коли це було конечним, вели на польській та німецькій мовах.

Проте й з польського боку було невдоволення. Побоювалися, щоби польські спілки не попали в фінансову залежність від Пруської Каси. Позичку „Пруської Каси“ уважали певні польські кола лапкою пруського уряду, що бажав проникнути в польську фінансову систему.

Через кілька років Банк Союзу провадив ще зносини з Пруською Касою. Як однак остання під напором німецької опінії зменшила йому кредит до 100.000 мк, а в 1905 р. знизила ще до 85.000 мк, Союз Спілок відмовився від дальших зносин з Пруською Касою.

В цьому самому році польський Банк Союзу вспів навязати звязки з одним більшим берлінським комерційним банком та ввійшов з ними в постійні зносини. В той спосіб зберіг він повну незалежність польської фінансової системи.

Ще слівце про відношення Союзу до німецьких клієнтів польських банків.

Що пруські службовики (залізничники, учителі і т. п.) були клієнтами польських банків, це було загально відомо. Відомо теж було, що вони брали не тільки позички, але й несли ощадности свої в польські банки, де діставали вищі відсотки як у німецьких банках, а до того проценти рахувалися з дня вкладу грошей, а не полишалися без проценту, як у більшості щадничих кас, в місяці вкладу грошей і в місяці видачі.

В 1904 р. появилася розпорядок пруського міністра фінансів: службовики всіх категорій як самі, так і їх родини, повинні виступити з польських банків і зажадати звороту своїх ощадностей.

Важиняк відповів на цей розпорядок таким самим зазивом, зверненим на адресу Поляків, що мали ощадности в німецьких банках. Так говорилося у відозві:

„Земляки! В виду удару Німців на наші польські банки й спілки ми радимо вам забрати з німецьких банків і німецьких щадничих кас всі ваші гроші. Далі, ми звиваємо вас, всі гроші, взяті з німецьких банків, негайно внести в польські банки.

Земляки! Вони хочуть знищити нас не тільки в національному, але й матеріальному відношенню. Вони хочуть зробити нас жебраками!“

Почалась боротьба й агітація, що тривала цілий рік. Якій були її результати? Вже по 2 місяцях, як розгорілася боротьба, один польський банк сповіщав: пруські службовики взяли від нас назад около 1.500 мк. В заміну за це наш нарід у той сам час вніс до нашого банку 19.000 мк, взяті ним з німецьких щадничих кас.

Польські банки, що до цієї пори виказували збільшення вкладів з року на рік на 5—7 мільонів марок, виказали за 1904 рік збільшення їх на 12 мільонів мк.

В історії боротьби пруських Поляків за своє існування відіграв „Bank Związku Spółek zarobkowych“ дуже велику та просто боеву роль. Характерно, що його основано без співучасті польських спілок. Вони доперва згодом приєдналися до нього. Хоч Банк був фінансовою централею польських спілок, всеж таки основою його був перш за все інтерес з приватною клієнтелею. Відношення інтересів приватного до спілкового в Банку було менш-більш як 3:1; приватних депозитів перед війною було около 30 мільонів мк, спілкових 10 мільонів мк. Його сили надзвичайно зросли з того часу, як йому вдалося позискати в більшій мірі гроші німецьких гіпотечних банків і таким способом зробитися сильним і освідомленим посередником в ділянці гіпотечного кредиту.

Свій великий розвиток завдячував Банк майже виключно енергії та сильній волі людини, що все ціло йому посвятилася. Був ним др. Куштелян.

На чолі Банку стояв тільки один директор. Його вибирала надзірна Рада банку на необмежений час. Він управляв банком самостійно й одержував постійну платню. Надзірна Рада складалася з 9 членів: 6 вибирали загальні збори, 3 делегував патронат Союзу спілок.

З самого початку основання банку директором його був др. Куштелян, що виконував свої обовязки аж до смерті в 1906 р. Куштелян — могутня величина, сильний характер та людина залізної волі. В зносінах з людьми був дуже недовірливий. Все хотів бачити

власними очима та робити по власному пляну. Був теж строгим критиком власних і чужих діл. „Я не бачив — пише проф. Бернгард — ревізійних рахунків, що булиби зіставлені з такою старанністю, строгістю та невтомністю, як ревізійні протоколи Куштеляна. Не вдовольняючись формальним боком контролю, він углиблювався в суть ведених діл і відмічав з однаковою безпощадністю особисті мотиви й факти“. Ця строгість і безпощадність Куштеляна були позитивною силою в початках розвитку банку, коли членами надзірних рад польських кредитових спілок були люди, що ледве вміли писати, а директорами їх люди, що про бухгалтерію мали тільки слабе поняття. Куштелян, що про все думав і все важив, не був політичним очайдухом. З початку навіть різко відмежовував фінанси від політики. Та коли пруський уряд виставив проти політично неспокійних Поляків економічну зброю, себто грошову силу, то політика й фінансова діяльність повинні були зійтися разом. В ту мінуту, як було заявлено, що Поляків знищать грошовим засобом, міліонами, в цю мінуту фінансист Куштелян стає політиком. Банкове діло стало для нього частиною політичної влади. З того теж дня банк стає польською боєвою станицею. Куштелян зробив банк дуже популярним. Як приватним, так і спілковим клієнтам давав більші вигоди, як могли їх давати великі німецькі банки. Він став теж клеймити, як неморальний, звичай Поляків, поміщувати свої капітали в німецьких або англійських банках, в чому енергійно піддержувала його преса. В суті річи вимагала цього економічна національна боротьба пруських Поляків. Нова ідея Куштеляна, що банкове діло є частиною польської національної політики, проникла скоро в польські маси. Вони понесли свої ощадности не в німецькі каси, а в „Bank Związku“.

Сума вкладів 1889 р. зросла майже до 2 міліонів мк. В перші роки сума їх дуже хиталася, бо Поляки не привикли були довіряти свої гроші польським банкам. До того перший ліпший некорисний слух про банк заставляв трусливу польську клієнтуру забирати з Банку свої гроші назад. Та Куштелян кожний вклад, навіть коли для звороту його потрібне було повідомлення на три місяці наперед, звертав негайно. А що банк рік-річно виказував гарні результати і давав 6 % дивіденди, то недовіря помалу зникло і Поляки стали довіряти свої ощадности банкові Созюа. Як зростали вони з року на рік, показують це слідуючі цифри:

1886 р.	92.000 марок	1891 р.	1,918.000 марок
1887 „	312.000 „	1892 „	1,652.000 „
1888 „	893.000 „	1893 „	1,800.000 „
1889 „	1,823.000 „	1894 „	2,681.000 „
1890 „	2,321.000 „		

Ці успіхи помогли Куштелянові зберегти свою самостійність і зробили банк так популярним, що його не без іронії стали називати „Куштелянівським банком“.

Не входячи подрібно в діяльність банку, зазначити треба, що не було майже ні одної ділянки національної боротьби пруських Поляків, що в ній Союзний Банк не виступавби або як кермуюча, або якмагаюча сила. Ми стрічаємо його в боротьбі Поляків за землю в місті й на селі та знаходимо його при спробах розвитку польської промисловости; та бачимо його за ділом устанавлення звязків між

горішньо-шлезькими польськими банками і познанським Кредитовим Союзом, та стрічаємо його як посередника між галицькими промисловими підприємствами й польською публікою в Познані.

Варто хоч згадати про це останнє посередництво.

В 90 рр. мин. століття виступив у Львові талановий журналіст і смілий фінансист, Станислав Щепановський з думкою і пляном упромисловлення Галичини при допомозі заграничного капіталу, надаючи йому чисто національно-польський характер. За капіталами звернувся теж Щепановський у Познань. Від економічного розвитку пруської Польщі він надіявся великих користей для національно-польської політики. „Що нам — писав він у своїх статтях п. з. „Боротьба за існування польської нації“ — дає найбільші надії на будуче, це факт, що Поляки у великому князівстві познанському йдуть слідами Чехів, що з шляхецького руху виростає економічний і соціальний. Єдиний шлях до нашої майбутности — це енергійна оборона кожного економічного пункту, відвойовання страчених позицій і створення єдності та національної солідарности, що, являється більшою силою, як всі гарантії трактатів і привілеїв“.

Куштелян дався загітувати Щепановському. В початках 90 рр. бачимо Союзний Банк в ролі посередника між галицьким нафтовим промислом і познанським капіталом. Не завжди при цьому йшла мова про промислові інтереси.

В 1894 р. приїхав Куштелян до Львова і держав тут натхнену промову про національну солідарність, що її закінчив словами: „Ми приходимо до вас з країни сліз і тяжких іспитів, де в нас віднімають матірню мову, наказують молитися на чужій мові і хочуть навіть одібрати те, що дав нам Бог. Нині ми прийшли сюди, щоби знайти у вас потіху, віру й любов. Таж і ви колись були в подібному становищі. І вам приказували молитися по німецьки. Але ви вийшли з цього становища і вся Польща звертає свої очі на вас. Сьогодні ми запевняємо вас, що не здамося. Ми — польська країна й будемо нею!“

Хоча фінансовий крах нафтових підприємств Щепановського в Риманові спричинив польським капіталістам в Познані чималі страти, однак Куштелян став працювати в Познані в стилі галицьких підприємств, бажаючи розвинути польську велику промисловість. Задля цього приходилось йому переводити навіть небезпечні для банку операції, що привели його в 1900 р. до кризи. Всі труднощі вдалося Куштелянові вкінці побороти та поставити банк на ще солідніших основах.

В часі кризи Союзного Банку більші провінціональні польські банки у великій мірі причинилися до поборення її. Це мало той наслідок, що польські спілки стали від тепер користуватися більшим впливом на нього, чим досі. Вавжиняк добився оснований для спілок вигідного кредиту (конто-корента) і спілки звільнилися від обов'язку посилати на всяку суму векслі. Вавжиняк зажадав далі зміни статута в тому напрямі, що від тепер забезпечено йому як представникові спілок більший вплив на банк, як він його мав досі. Він добився відтак оснований при банку окремого фонду в сумі 200.000 марок, з якого діставали дешевий кредит потребуючі спілки. Вкінці добився того, що банк від тепер став у першій лінії служити спілкам, а відтак уже приватним підприємствам.

В результаті цього всього змінилися від тепер відносини між Союзним Банком і спілками. До кризи приватні особи користувалися річно кредитом в банку до 9 мільйонів марок, в той час як спілки одержували 4 до 5 мільйонів мк. Наслідком заведення конто-коррента для спілок, від 1905 р. оборот зі спілками збільшився з 4 до 20 мільйонів мк, тоді як оборот з приватними особами полишався такий самий, що раніше (9 м. мк.).

Таким чином Союзний Банк став від 1900 р. дійсно центральним банком спілок, не відмовляючись при цьому і від інтересів з приватними особами.

Як справно працював банк, вистарчить навести факт, що він перейшов дуже добре вогневу пробу, виплачуючи з вибухом світової війни протягом 8 днів суму 14 мільйонів марок.

Поляки дійсно могли бути горді на свою фінансову централю.

Домінуючу роль в польським кооперативним русі в Пруссії відігравали кредитові спілки, так зв. „людові банки“. Вони були фундаментом, що на ньому спиралася іншого рода польські спілки. Це не випадковий розвиток, але косеквентно цілевий. Поляки ніколи не основували некредитової спілки в такій місцевості, де ще не існував поважний людський банк. Перед війною майже кожна важніша місцевість польської Пруссії мала свій людський банк. На около 300 спілок, що належали до польського Союзу Спілок, було аж 209 кредитових спілок. Одна кредитова спілка припадала менш більш на 10.000 польського населення в Пруссії. Не можна сказати, щоби це була дуже густа сітка.

Була одна причина, що здержувала Союз від основування дуже численних спілок. Спілки були з початку не конче у справних руках. Не було майже спілки, що в перших роках не потребувалиби зокіль помочі, поради та бистрого і чуйного ока над її розвитком. Це все давав спілці Союз Спілок. Проте поміч ця, з огляду на польську політику пруського уряду, була відносно непевна. Все можна було побоюватися, що під якимсь претекстом пруський уряд закрий Союз Спілок і тоді спілки лишалисяб без всякої помочі зокіль. Правда, побоювання, не здійснились. Пруська держава була правова. Закон для неї був законом і його перестерігали. Союз спілок знова був надто обережний, щоби давати легковажну причину до закриття його. В кожному випадку польська кооперація мусіла з можливим фактом закриття Союзу рахуватися. Тимто треба було творити такі спілки, що в недовгому часі розвинулисяби так далеко, щоби на власних силах і без посторонньої помочі могли просперувати. Так теж і робили. Сміло можна сказати, що польські спілки лишилисяб та розвивалисяб і тоді, якби не стало Союзу.

Так отже в польській Пруссії повстав цілий ряд дуже поважних позичкових спілок. Найстаршою і найбільшою був „Bank Przemysłowy“ в Познані, що його оборотовий капітал перед війною виносив біля 60 мільйонів марок. Далі були людські банки, що розпоряджали капіталом поперх 10 м. мк. У 10 інших людських банків оборотовий капітал виносив від 5 до 10 м. мк. Тридцять і кілька людських банків мали оборотового капіталу у висоті 2—5 м. мк., а 50 банків оперувало капіталом від 1 до 2 м. мк. Разом було около 100 людських банків, що оперували оборотовим капіталом поперх 1 мільона марок. Це була велика економічна сила польського суспільства в Пруссії.

Що до позичок, то засадою було служити кредитом в першій мірі дрібним і слабшим людям. Цього вимагав сам дух кооперації. Зокрема молода спілка повинна була давати численні малі позички, розміється під певну поруку, щоби в той спосіб придбати як найбільше членів. Проте польські людські банки могли давати й давали більший кредит. Так напр. союзне звідомлення за 1915 рік повідомляло, що 10 людських банків давало позички, що перевищували суму 100.000 марок. Bank przemysłowców дійшов навіть до того, що установив висоту позичок до $1\frac{1}{2}$ міл. марок.

Людський банк об'єднував усі польські класи, від робітника до магната. Ця спільна приналежність створювала теж національну єдність польської кооперативної системи.

Депозити в людських банках виявляли тесаме явище, що й позички. Побіч дрібних і найдрібніших шадничих вкладок були й великі. В 1915 р. в 10 банках вклади перевищували суму 100.000 мк. а в однім банку зложено навіть суму 1 і пів мільйона марок. За цей самий рік нараховано більш як 3.200 депозитів, що перевищували суму 10.000 мк.

Іншою додатною стороною великих спілок було створення при них цілого ряду посад для середнього стану а навіть для осіб з високою освітою. Малі спілки могли давати тільки бічне заняття, натомиць великі давали ціле удержання своїм службовикам, що, дякуючи цьому, могли виключно для них посвятитися. Доходи директорів і службовиків в людських банках були добре платні. Тимто в польській кооперації в Пруссії працювала ціла фаланга робітників з найвищими кваліфікаціями.

В перших кільканацяти роках існування спілок не доцінювали ваги формального боку ведення спілок. Коли одним заоснованням Союзу Спілок увесь польський кооперативний рух став внутрішньо консолідуватись, вироблено точно засади й способи праці. Майже по всіх спілках заведено одне й тесаме книговодство, що було дуже просте а при цьому в своїй досконалості просто зразкове. Воно існує й досі.

З розвитком польського спілкового руху в Пруссії також польське населення стало інакше держати себе. Воно зробилось свідомішим, політично рухливішим та сильно переняло національно-польськими ідеями.

Щоби пізнати просто магічний вплив оснвання спілки на польське суспільство, зокрема на польського селянина, варто навести один тільки приклад.

У Фраунштадті жили собі спокійно польські селяне. Вони знали тільки, що вони католики й Поляки. Вели між собою всякі інтереси, здебільша при допомозі німецьких купців. Союз спілок задумав заснувати там людський банк. Селян не легко було намовити на цей крок. Вісім разів їздив туди з агітацією патрон Союзу. Їздив теж директор сусіднього польського людського банку та пояснював вигоди оснвання кредитової спілки. В кінці кінців селяне, хоч і неохоче, згодились на оснвання банку й узялись за діло. Початкові місяці давали много огірчень. То недосвідний касієр забув зробити записку в книжці, то повставав спір ізза поруки. Дійшло до того, що селяне задумали покінчити зі своїм банком і розв'язати його.

Та тут вмішується досвідна рука Союзу Спілок. Він успокоює селян і пояснює справи, служить порадою і помічу. В один прекрасний день „директор“ і „представник Надзираючої Ради“ людського банку

одержують запрошення від Союзу прибути до Познаня. З важним видом оба „діячі“ їдуть на „конференцію“. Та тут довідуються, що по сусідству з їх селом проєктують устроїти збіжевий магазин. Один з великих польських банків бажає фінансувати це підприємство. Ходить тільки про те, щоби притягти до справи сусідські малі спілки. „Діячі“ наші дуже зацікавились справою та запропонували прислати в село референта, щоби звернути увагу населення на вагу справи.

Через місяць читають, що на недільні збори селян в Н. приїде з доповідю вікарій К., що поклав великі заслуги в справі основання спілок для закупу й збуту. Через кілька днів закладають спілку, а на її відкриття приїжджає сам патрон. Його вітають святочно. Маленький сільський банк входить таким чином у складну сіть організації. Селяне з дня на день починають розуміти що раз більше, що вони являються частиною великої польської кооперативної системи, що вони належать до польського зорганізованого суспільства.

Така чародійна сила організації, веденої вміло, солідно й пляново.

Першу хліборобську спілку під фірмою „Rolnik“ основано в Могильні 1901 р. Перед війною Союз об'єднював 63 цих спілок.

Основуючи „Rolnik-и“ Союз мав на оці інтерес селян. Як кредитові спілки були призначені для поборювання кредитової лихви, так Rolnik-ам ставлено, як їх головне завдання, боротись з товаровою лихвою. В малих місточках польської Прусії звичайно концентрувалася торгівля хліборобськими товарами. Вся вона була в жидівських руках. Гандлярі вміли через взаємне порозуміння усувати між собою конкуренцію і не підбиватися в цінах. Наслідком цього селянин, що не продавав своїх продуктів вагонами, був зданий на ласку й неласку жидівських гандлярів, що диктували селянам ціни. Для цих саме селян Rolnik мав стати на льокальнім збіжєвім ринку новим чинником, що регулював ціни з користю для селян. Поза цим його завданням було, постачати селянам добру пашу, помічні гної, насіння і т. п.

Торговля хліборобськими товарами була получена з кредитовим інтересом. Так польський поміщик, як і селянин мали у купців, що йому продавали свої продукти, біжучий кредит, з котрого часто користали. Коди Рольніки мали вести успішну боротьбу з приватною жидівською торгівлею, мусіли й вони вести кредитові інтереси. З хвилиною однак прилучення до інтересу спілкового закупу також торгівлі збіжем Рольніки ставали перед досить важким завданням. Закупно хліборобських продуктів, зокрема погноїв, не представляло для них великих труднощів. Натомість до торгівлі збіжем та іншими хліборобськими продуктами треба було дуже доброї знайомости товарів і чималої рутини в техніці торгівлі збіжем, словом, треба було ґрунтовних фахових відомостей.

Таких фаховців не було. Через це в початках розвитку Рольніків були значні недомагання і навіть втрати. Те саме явище, що його можна було обсервувати в кредитових спілках, бачимо також і в хліборобських спілках. Показується, що справа осіб, що в їх руки попадає спілка, є найважніша. Без фахово освічених, глибоко ідейних і моральних сил і найліпша форма організації та найліпший терен для спілок нічого не можуть вдіяти.

І ці недостачі та труднощі в кінці кінців польському Союзові спілок удалося цілком побороти, так що Рольніки почали по перших непевних роках нормально працювати та розвиватися.

Товаровий оборот Рольників був досить великий. Річно продавали вони товару на 8 мільйонів сотнарів, вартости 50 до 60 мільйонів марок. Висліди були добрі.

По добрім оплаченню всіх осіб, що працювали в Спілці, лишалося Спілкам стільки зиску, що членам можна було виплачувати товарові звороти, а понадто скріпити резервові фонди Спілки. Уділовий капітал Рольників перед війною виносив, $1\frac{1}{2}$ мільйона мк., резервові фонди $2\frac{1}{2}$ мільйонів мк.

Лишається ще нам дещо більше сказати про польські парцеляційні Спілки. Відкладаючи це до слідуячого окремого розділу, звернемо тут ще увагу читача на одно дуже характеристичне явище для польського спілкового руху в польській Пруссії.

Коли повставали польські Спілки, польська інтелігенція (лікарі, адвокати і т. д.) лише неохоче давалася втягати на провідні місця в них. Вони вимагали більшої праці й були спершу тільки почесні. За те користувались директори спілок великою пошаною серед населення та впливом. З розвитком спілок інтелігенція вже йшла до спілок і то тим більше, що працю в спілках стали оплачувати. Так виробилось спілкове урядництво, що користувалось серед населення не тільки великим впливом, але в дійсности воно мало в своїх руках всю силу. Не диво, що на директорів спілок вибирали людей спокійних, чесних і характерних, а при цьому з твердими національно-політичними переконаннями.

На ці впливові місця наложило згодом свою руку польське католицьке духовенство.

На 225 спілок у 1908 р. в 159-тьох духовні особи займали керуючі місця в управі спілок.

Треба сказати, що духовенство через довгий час не грало в польських спілках більшої ролі. До 1871 р. ми не надibuємо в управах спілок ні пробощів, ні вікаріїв. Польський кооперативний рух таким чином повстав, можна сказати, без участі духовенства. Управляла ним світська інтелігенція.

На 1873 рік однак припадає сильна економічна криза і так зв. „культуркампф“ (боротьба уряду з церквою). Наслідки кризи були і для польських спілок діяючі. Безпосереднім наслідком її було, що польська інтелігенція трусливо покинула кредитові спілки. А одночасно почалася боротьба між польським духовенством і пруським урядом.

Архієпископ граф Лєдоховський заборонив польському духовенству своєї єпархії виконувати прикази уряду і цим відкрилась завзята боротьба, що привела в лютім 1874 до арешту архієпископа.

В слідуячих роках, що їх архієпископ провів у пруській тюрмі, в його єпархії кожна церква, кожна проповідниця й катедра була місцем національної боротьби. І кожна польська газета, що друкувалась у Познані, чи Варшаві, Кракові, Львові, або в Парижі розписувались широко про геройське поведіння польського духовенства. Тільки незначна частина його підчинилась урядові. Більшість переносила за прикладом свого архієпископа тюремні арешти й кари, дисциплінарні доходження, висилку з парохій і вславилось цим, як мученики за польську справу. Таким чином культуркампф розбудив польське духовенство, дав йому великий вплив на народні маси і скріпив клерикальну течію.

І в той самий час, як інтелігенція втікла з кооперативних спілок, польський клир свідомо рішив посвятити себе справі польської кооперації.

В 1871 на 25 польських кредитових спілок тільки в одній був директором польський священик. В 1876 р. на 87 кас 37 зиймали вже місця директорів духовні особи.

Так польське духовенство пішло в польську кооперацію. До скріплення участі його в ній причинився у великій мірі ще факт, що патроном Союзу спілок був кожним разом польський священик.

Треба вкінці підкреслити, що кооперативна єрархія польського духовенства мала чисто польський характер. Вона була демократична, бо складалося на неї майже виключно низше польське духовенство, що звичайно виходило з під сільської стріхи, або з ремісничої родини. З відданням і посвятою робило воно велику народню роботу. Вона ріжнилася своїм демократизмом від церковної польської єрархії, хоч становила її частину. Ця остання була консервативна. Її верхівка теж не стояла осторонь від польського національного руху й боротьби. Проте любила вона більше велику політику. В Берліні, та в Римі вона давала себе знати.

Одним словом, польське духовенство в боротьбі Поляків за своє існування в Прусії відіграло колюсальну та просто історичну ролю.

А могло воно відіграти її тільки тому, бо в умовах неволі народу слова св. письма „Віддайте Богові, що боже, а кесареві що кесарево“ не брались ним невірливо буквально, а так, як диктували йому це інтереси існування й визволення свого народу, що його частиною воно вважалося, а саме:

„Віддайте Богові, що Боже, а народові, що народне!“

V.

Боротьба за землю.

Теорія і практика знають взагалі два способи ведення боротьби за землю. Або можна при допомозі дешевого кредиту піддержувати занепадаюче землеволодіння й сільним землевласникам давати силу для нових покупок землі. Або можна парцелювати занепадаюче землеволодіння між голодне на землю селянство.

Кожний із цих способів, кредитова поміч і парцеляція, може мати успіх, або й ні, залежно від умов місця й часу, цін на землю, культурних умов і т. п.

В боротьбі пруських Поляків за землю можна розрізнити два періоди: один від 1886 до кінця 1896 р. і другий від 1896 р.

На Bank Ziemski і Сільсько-господарський Союз у Познані (Towarzystwo Centralne) покладали з початку більшші надії. Перший мав занятись ліквідацією польських маєтків, другий по можності піддержувати занепалих польських поміщиків, і тільки тсді, як не можна було спасти їх маєтку, занялись його парцеляцією. Проте Центральний Союз був більше організацією великих польських поміщиків, ніж звичайним економічним союзом. Він не розпоряжав потрібними капіталами та не міг вести успішно парцеляції.

Першу пробу парцеляції перевели Поляки — річ характерна — при допомозі німецького банку й саме „Національного Товариства гіпотечного кредиту“ в Штетині в 1889 р., котрий взяв на себе гіпотечку на 230.000 мк на посілість Пінчик.

Ця спроба відкрила очі Полякам на те, що на німецькі гроші можна прекрасно робити польське діло.

Та це була тільки спроба. Зроблено ще й другу.

Вісім Поляків, по часті директори польського банку в Шорні, по часті поміщики, взяли в аренду сильно задовжену німецьку посілість Вальдау величини 1.500 моргів. Власник посілости, задовжений по вуха, готов був піти на все, щоби тільки виратувати маєток. Поляки зробили йому таку пропозицію. Не маючи потрібного капіталу, щоби посілість купити, вони задумали поселити на землі, як арендаторів, 25 до 30 польських селянських родин, що рік-річно через 30 років виплачувалиби аренду у висоті 8.600 марок. Поселенці мали зорганізуватися в кооперативу та солідарно ручити за акуратну виплату арендної ціни. Власник знов зобов'язався платити їм далі суму 9.600 марок, котру платив до цієї пори своїм вірителям, як процент з інших своїх маєтків, разом з грішми, що їх одержував від польських поселенців, себто 8.600 мк. Таким способом через 70 років Вальдау мав бути по 30 роках чистий від довгів і як такий перейти на власність Поляків.

Так в німецькій посілости без всякого вкладу капіталу повстала польська кольонія.

„Кооперативна ідея“, як показалось, зробила тут дуже добре своє діло. Але це був винятковий випадок. Однак він отворив очі Полякам на кооперативну форму парцеляції. Опрацьовання цих форм належать польському поміщикові Т. Калькштайнові, що його назначили директором Bank-u Ziemsk-ogo. Заслуга його полягала в тому, що він при допомозі практичного досвіду показав Полякам, з якими верствами населення треба рахуватися при парцеляції маєтків і як легко можна вдержати на рідній землі ті маси селян, що рік-річно тисячами емігрували в Америку, даючи їм декілька моргів землі. Калькштайнові присвічувала ідея систематично заселити познанську провінцію і Західну Прусію при допомозі кооперативної форми парцеляції. Для успішного переведення цієї ідеї в життя основано в Познані й Торуні дві організації під фірмою Spółka Ziemska, що були однак в повній залежності від Bank-u Ziemsk-go.

Такий стан річей був до кінця 1891 р.. себто до часу уговової політики пруського уряду.

В січні 1892 р., здавалося, наступив у прусько-польських відносинах сенсаційний зворот. Директор Bank-u Ziemsk-go запросив польських поміщиків і представників духовництва на зібрання, де комісар пруського уряду зробив доклад про кольонізаційну справу.

Референт на початку своєї промови привітав зібраних Поляків і дав вираз радості, що від тепер зникають натягнені відносини між двома народами, що живуть разом, та заявив готовість працювати в користь прусько-польської угоди й помагати польським поміщикам ділом і радою при творенню рентових осель.

Поляки прийняли промову пруського комісара грімким одобренням а один польський економіст вказав навіть на те, що в новому законі про рентові оселі бачить дійсно прекрасний засіб закріпити до рідної землі емігруюче польське селянство.

Те, що ера примирення припала разом з пруським законом про рентові оселі, було щасливим випадком для Поляків,

При таких виглядах зайшла повна перемога в боротьбі Поляків за землю. Пять років раніше директор Земельного Банку заявляв: „Bank ziemski повинен використати в інтересі власної оборони слабі боки ворожої пруської колонізаційної політики“.

Тепер він заявив:

„Bank Ziemski повинен служити посередником між починами уряду та приватними підприємствами“.

В цих двох заявах знайшла вираз уся переміна поведення Поляків у їхній боротьбі за землю.

Вигоди для Поляків з нового закону були великі. За свою згоду, замість свободної продажі парцель творити рентові оселі та підчинятися контролі пруської Центральної Комісії — діставали вони потрібний кредит.

Bank ziemski радо пішов на ці умови. Почалася спільна робота, що давала Полякам чималі користи.

Тільки хай ніхто не думає, що оба противники через цю угоду й спільну роботу перестали бути взаїмними ворогами. В душі осталися одні й другі тим, чим досі були. Мало того. Навіть спільна робота була заповнена внутрішньою боротьбою, змаганням використати сприятливий момент у свою користь. Аджеж пруська Колонізаційна Комісія існувала далі і далі працювала повною силою пари. Поляки отже не мали жадної причини складати зброю.

Користуючися державним кредитом, Spółka ziemiska в Торуні і Познані, два парцеляційні банки, що були досі залежні від Bank-u ziemskiego, стали цілком самостійними. В лютім 1894 р. оснувалася у Познані ще одна польська парцеляційна організація під фірмою „Spółka robotników parcelacyjna“, що стала працювати на зразок перших. Таким способом в 1894 р. були вже 4 польські інституції, що разом з пруськими властями устроювали рентові оселі.

В 1894 р. настав розрив між пруським урядом і польською „партією угоди“. Прийшов тимсамим і кінець спільній праці пруського уряду й Поляків на ґрунті творення рентових осель.

Варто навести підсумки дотеперішньої боротьби обох противників. Вороги виступили на арену боротьби в такому порядку:

1886	Колонізаційна Комісія, Bank ziemski
1887	
1888	
1889	
1890	Spółka ziemiska, Poznań
1891	Spółka ziemiska, Toruń
1892	
1893	
1894	Spółka rolników parc.

Коли пруська Колонізаційна Комісія вперше зробила напад, застала вона так багато інших польських маєтків, що їй без усякого труду прийшлося закупити протягом перших 5 років 48,663 гектарів і то 90% з польських рук. На цих маєтках поселено 650 німецьких родин.

Польські організації за цей час закупили 4,000 гектарів і то до 60% з німецьких рук та поселили на них около 280 родин, здебільша робітничих.

Результат боротьби в користь Німців очевидний.

З початком угодової ери боротьба за землю продовжувалась далі. Кольонізаційна Комісія набула за роки 1891—94 31.620 гектарів, при цьому вже 80% з польських рук і поселила на них 925 родин.

Протиудар з боку 4 польських парцеляційних організацій був відносно досить сильний. Вони закупили за ці роки 8000 гектарів, але 90% з польських рук і поселили на них дрібних селян.

Результат боротьби за 4 роки випав теж у користь Німців, але, як видно, сила ударів Кол. Комісії ослабла. Це тим більш цікаве, коли зважити, що за ці роки не виступав проти Кол. Комісії ні один польський банк, що підбивавби ціну на землю, як це було досі.

Як росла в часі взаємної боротьби за землю ціна на неї, показують цифри:

Колон. Комісія платила за гектар землі

в 1886 — 568 марок	в 1891 — 679 марок
1887 — 588 „	1892 — 549 „
1888 — 590 „	1893 — 626 „
1889 — 681 „	1894 — 573 „
1890 — 656 „	1895 — 571 „

Протиудар польських організацій був сильніший, ніж попереднім разом. Але вони закупили на 80% польські маєтки. Впадає в очі, що Поляки до 1895 в набуванні німецької землі не зробили майже ніяких успіхів, а натомість стратили 40,000 гектарів польської землі. Страти болючі.

З 1896 починається новий період у боротьбі Поляків за землю.

Провід в цій боротьбі бере відтепер у свої руки людина без імени й авторитету, бувший пруський судовий урядовець, викинений навіть із Parcelacyjn-oї Spółk-i, Ігнатій Сікорський.

На початку 1897 р. він оснував майже без засобів товариство з обмеженою порукою під фірмою Bank parcelacyjny. Щоби побороти недовіря публіки до банку, випустив він дуже малі уділи у висоті 50 марок. Але й цю суму можна було сплачувати ратами. Кожний член давав поруку тільки за 200 мк. З невеличкими засобами (20.000 мк.) він приступив до своїх парцеляцій. Початок пішов добре. Виявилось, що Сікорський знав дуже добре своє діло. Вже перші парцеляції дати йому гарний зиск. Тоді приступив до діла на велику скалю. Виразом цього були шумні обіцянки. Обіцяв саме виплачувати підряд протягом 6-ти років 25% дивіденди від уділів. Через те запотребовання на них зросло. А що Сікорський став дійсно виплачувати обіцяні дивіденди, публіка масово поперла в його банк.

Сума уділів підприємства росла в такій прогресії:

1897	4.750 мк
1898	25.300 „
1899	50.000 „
1900	136.000 „
1901	201.009 „

Так сильно й так бисто збільшувалася сума уділів з року на рік, що в 1902 р. управа банку утруднила доступ до товариства, бо могла де-інде дістати дешевий кредит, за котрий не потрібувала платити 25%.

Друге грошеве джерело відкрив собі Сікорський основувши при банку шадничу касу, де приймалися дрібні суми на $5\frac{1}{2}\%$, тоді як інші банки платили від ощадностей тільки 4% . При цьому він умів знаменито реклямувати діло. Звертався з зазивом складати в своїй касі ощадности не тільки до Поляків, але й до Німців. Про успіх пропаганди говорять цифри: в 1897 виносили ощадности в його касі 13.024 мк, а в 1906 — 3,203.383 мк.

Стягаючи від 1897 р. при допомозі великих і широких обіцянок капітали, Сікорський почав виучувати земельний ринок. Осеню 1897 року став поширювати по всій польській Пруссії плякати на польській і німецькій мовах, що їх роздавали, приліплювали й вивішували скрізь — по вулицях, на домах, у гостинницях, шинках. В цих плякатах Сікорський звертав увагу публіки, що в Познані Bäckerstrasse 18. відкрився Bank Parcelacyjny, котрий буде всюди купувати землю і маєтки на вигідних умовах.

Ця рекляма була новістю. Сікорський не потребував чекати на охочих продавати свою землю і маєтки. Оферти напливали масово. І банк купував землю масово. Що-ж робив Сікорський з купленою землею? Тут знова помогла йому рекляма та розуміння діла. Він став оголошувати по всіх польських газетах у Пруссії, Шлезії і Вестфален, у кожному числі їх реклямні оповістки, що має на продаж землю в таких і таких-то місцевостях, так що кожний Поляк, селянин чи робітник може стати власником земельної парцелі за ціну 2.000 і вище марок. Заплативши третину ціни купна, кожний зараз же ставав власником її, вибираючи собі її довільно, де тільки хотів.

Ця популярна рекляма мала надзвичайний успіх.

На цьому Сікорський не перестав. Він вніс ще один тон у свою грімку мельодію. Пропонував землю не тільки своїм землякам, але й Німцям. А на великі докори з боку Поляків відповідав так: Чи шкодить це польському суспільству, коли набутий з німецьких рук маєток переходить знова в німецькі руки тому, що не знайшовся ні один Поляк, що бажавби купити цей маєток? Парцеляція — це інтерес. Парцеляційні інституції не можуть чекати зі шкодою для себе, аж знайдеться покупець Поляк на землю. Тоді многі вигідні операції були би просто неможливі. Нехай польські інституції будуть посередниками й там, де покупцем може виступати тільки Німець. Без найменшого сумніву, що це може вийти тільки на користь Полякам.

Нова метода в боротьбі Поляків за землю, заініційована Сікорським була по суті своїй нічим іншим, як спекуляцією проведеною в ділянку політики. Шумна рекляма Bank-у Parcelacyjn-ого Сікорського заманила масу Поляків, що бажали переселитися. Операції з маєтками стали тому дуже вигідними. А в слід за цим бистро піднялися ціни на землю. Спекуляція землею в польській Пруссії стала масовим явищем.

На чолі безлічі приватних спекулянтів став Поляк Мартин Бідерман, що просто створив школу. Цілий ряд польських спекулянтів став наслідувати його.

Зпочатку виступав він тайно під фірмою „Дрвенский і Лянгнер“ у Познані. Купував і продавав головно середні й великі маєтки та виявив себе при цьому метким посередником. У зносинах з німецькими поміщиками вмів підставляти „німецьких покупців“. Так створив він у Познані інститут „підставних осіб“.

Не маючи сам потрібних власних капіталів, він вступив у зносини з польським Союзним Банком, що позичав йому в міру потреби, та при цьому добре заробляв.

Ця одна людина добула Полякам у боротьбі за землю більше землі, як перший ліпший польський банк; він причинив Кольонізаційній Комісії більше шкоди й труднощів, як хто інший.

В боротьбі за землю став застосовувати спеціальний параграф названий „бідермановським“. Він був розрахований на використання користолюбства німецьких поміщиків.

Спекуляція з цим параграфом виглядала так:

Німецький поміщик пропонував Кол. Комісії купити свій маєток, але в той самий час продає його Бідерманові. Щоби зберегти свій „патріотизм“, він застерігає за собою на протязі 4 тижнів відмовитися від продажі та полишає Кол. Комісії до надуми, чи захоче вона „спастись“ маєток, чи ні.

Контракт купна, заключений з банком Бідермана установлює ціну за маєток на 600.000 мк і включає такий параграф:

„Коли третя особа (розуміється Кол. Комісія) до...(термін) купить маєток, то вона має заплатити на 30.000 мк більше. Цей прибуток розділяють між собою Бідерман та власник маєтку“.

Наслідки такої спекуляції були, що Ком. Комісія стала скуповувати головню німецькі маєтки (отже розходилася зі своїм основним завданням!), а тільки в дуже малій мірі польські.

Так напр. в 1905 р. купила Кол. Комісія:

32.000 гектарів від Німців і лише

2.000 „ „ „ Поляків.

Про інших приватних спекулянтів не згадуємо навіть.

В боротьбі за землю варто згадати ще одну організацію. Для скріплення великої посілости Поляки оснували в 1902 р. так зв. „Związek ziemian“. Це була виключно організація польської шляхти, що замкнулася у собі та служила своїм членам поміччю і порадою та в той спосіб рятувала своїх членів. Związek ziemian працював рука в руку з Bank-ом Ziemi-sk-им. Він стає інституцією, де концентруються всі змагання в напрямі закріплення польського великого землеволодіння.

Вкінці треба відмітити в боротьбі Поляків за землю повстання цілого ряду провінціональних парцеляційних банків від 1903 р.

І так Поляки, розвиваючи свої методи боротьби за землю на протязі 2 десятиліть, створили ряд інституцій. Ця організована робота прийняла триповерховий вид, що показує нам понизша табеля:

Рік	I. Bank ziemski, та організації, що вийшли від нього.	II. Великі парцеляційні товариства в Познані	III. Селянські парцеляційні банки в провінціях Познань — Зах. Пруссії.
1886	Bank ziem. Познань		
1887	„		
1888	„		
1889	„		
1890	Spółka ziem. Познань		
1891	Spółka ziem. Терн.		

Рік	I. Bank ziemski, та організація, що вийшли від нього.	II. Великі парцеляційні товариства в Познані.	III. Селянські парцеляційні банки в провінціях Познань — Зах. Прусії.
1892	Spółka ziem. Терн.		
1893	"		
1894	"	Spółka roln. parc.	
1895	"		
1896	Spółka ziem. Олобок.		
1897	"	Bank parcelacyjny	
1898	Spółka ziem. Всково	"	
1899	"	"	
1900	"	"	
1901	"	"	Bank parc., Примент.
1902	Związek ziemian.	"	
1903	"	"	Bank parc., Шрим.
1904	"	"	Bank parc., Берент.
1905	"	"	Spółka parc., Тухеля.
			Bank parc., Костен.
			Bank parc., Врешен.
1906	"	"	Bank parc., Острowo.

Кожна з цих кольон представляє собою означену соціальну класу. Як бачимо, в хронологічному порядку повставали одна за другою боєві організації і шляхти (I), буржуазії (II) і селян (III). Ці групи виступали одна за другою, щоби доповняти та справляти себе. Успіхи цієї боротьби показалися на стільки очевидними, що сам уряд в кінці кінців мусів заявити: „Успішне продовження колонізаційної діяльності являється, здається, взагалі сумнівним“ („Двадцять літ німецької культурної праці“, 1907, ст. 167). Тимто він побачив себе приневоленим видавати нові виїмкові закони проти Поляків.

Вже в 1904 р. пруський ландтаг ухвалив новелю закона, в силу якого уряд відібрав Полякам дуже вигідну форму парцеляції: карликову парцеляцію для поселення робітників і творення нових забудовань для поселенців. В §. 13 б. говорилося виразно про ціль закона: він має скріпити німецький елемент в провінціях Західної Прусії і Познані і протиділати польонізаційним змаганням.

І цей закон Поляки потрапили обійти. Коли уряд заборонив їм одну форму парцеляції, вони зараз знайшли другу, ще вигіднішу для себе і в той спосіб зробили закон для себе нешкідливим.

Цей факт дуже занепокоїв Німців. Пішли гострі нарікання й напади на пруську Колонізаційну Комісію.

Уряд приступив тоді знова до нових надзвичайних мір.

26 листопада 1907 німецький канцлер, князь Білов так мотивував у райхстагу потребу видання закона про примусове вивласнення Поляків:

„Боротьба держави з польською нацією за землю вимагає з боку уряду, щоби сказати тут строгу правду. Ще в 1902 р. вказав я в цій палаті на те, як ясно зрозуміли Поляки, що в кінці кінців тільки землеволодіння рішить про те, чи будуть наші східні провінції німецькими чи польськими. Вони повели тому боротьбу за землю з надзвичайною енер-

гією. Організація кредиту на національному ґрунті, що не має собі подібної, вміла комбінація кооперативних щадничих кас з парцеляційними банками, що віддає на службу останнім у великих розмірах вклади з ошадностей польських промислових робітників і саксонських поселенців, гіпотечні позички Земельного Банку та німецьких гіпотечних банків, що йдуть на сотні мільйонів, одержування грошей під другі позички та більш за все здоровий земельний голод населення — все це дозволило Полякам з успіхом вступити в конкуренцію з Кольонізаційною Комісією. Вони змогли не тільки зрівноважити земельні втрати, що їх з початку нанесла Полякам діяльність Кольонізаційної Комісії, але ще й зискати на цьому. Статистика зміни землеволодільців показує, що з 1896 р. по 1906 рік включно, себто за 11 років, в західній Пруссії та Познані перейшло з німецьких рук до польських на 75.437 гектарів більше, як на відворот. А як до того додати ще польські покупки у Східній Пруссії, Померанії і Шлезії, то загальна втрата (німецької землі) виносить приблизно 100.000 гектарів. (Слухайте, слухайте !)

Незнайомий з цими відносинами здивовано питатиме, як можливий такий результат, коли взяти під увагу величезні державні засоби, що ними розпоряджають Кольонізаційна Комісія і управа державними маєтками, що набули для держави площу майже на 450.000 гектарів. Це треба пояснити тим, що польські спекулянти та парцеляційні установи є в змозі збувати з вигодою для себе майже кожний набутий ними маєток. Небагатий Поляк, що майже без винятку змагає при допомозі своїх ошадностей набути в своїй батьківщині клаптик землі, не боїться суворих умов платности та в короткому речинці сплачує ціну купна. Тимто парцелятори підприємці мають можливість бистро та здебільша з зиском орудувати своїм оборотним капіталом. Додати ще треба, що новела з 1904 р. не внесла глибокої зміни, бо після пояснення найвищого адміністраційного суду вона робила залежним від розрішення властей тільки устрій нових осель, а не роздроблювання маєтків з приспосібленням існуючих домів для робітників. Так само закон майже не порушував набування парцель сусідніми дрібними власниками. Постійно зростаючий попит на землю з боку польських робітників і дрібних селян, що його покривали, цілком природно, в значній мірі набутками від Німців, відограє в боротьбі за землю далеко більшу роль, як перехід окремих німецьких маєтків в руки польських великих землевласників.

До того можна помітити характеристичне явище, що пляномірній діяльності Кольонізаційної Комісії ставлять усе більш і більші труднощі. Кожному, хто знає відносини в провінції Познань і Західній Пруссії, ясно, що від окремих поселень мало нам користи. Мусимо витворити в польському морі великі німецькі острови. Тісне групування кольоній конечно не тільки в інтересах їх власного існування, але й тому, щоби забезпечити громадам кольоністів політичний вплив. Перш за все належить групувати кольонії близько міст, щоби германізувати помалу останні. Однак і Кольонізаційній Комісії стає з кожним роком що раз трудніше працювати після цього пляну. Як вона намітить будь-яке важне місце для оснування маси поселень, то вже після перших покупок плян її стає ясним для кожного. Спекуляція негайно опановує цей терен. Рівночасно й Поляки силкуються вдертися в даний район і починається підбивання цін. Колиж Кол. Комі-

сія не бажає при цих умовах платити нерозумних цін, то вона, звичайно, не може нічого набути. Власники знов маєтків, рахуючи на дальше підвищування цін, воліють, коли Поляки не дають більше як Кол. Комісія, почекати з продажем, при чому вони наслідком безвизначного положення, що в йому знайшлась Кол. Комісія, спекулюють на певняка.

Мої панове! Для мене немає ніякого сумніву, що діяльність Кол. Комісії повинна продовжуватися і до того без перешкод. Для цього потрібно нам більше землі й то в підходящих місцях. Поселення німецьких селян і робітників тільки тоді досягне свою національну політичну ціль, коли воно відбуватиметься на більш замкненій області (З права: цілком слушно!)

Шляхом вільної купівлі не можемо більше покривати наші потреби в землі і звідси зі залізною konieczністю виходить, що видатні державні інтереси вимагають, щоби Кол. Комісії признати право примусового вивласнювання“.

Після пристрасної дебати й під сильним тиском уряду, німецький рейхстаг прийняв закон про примусове вивласнювання Поляків. Закон призначував для Кол. Комісії право на вивласнення 70.000 гектарів землі, не більше. Закон однак не регулював справи парцеляції.

Цей слабкий бік закону використали Поляки дуже добре й тепер. Контратака, що її вони повели, мала успіх. Закипіла гаряча парцеляційна робота, повстали нові парцеляційні банки. Вже літом 1909 р. ясно було, що закон не досягнув своєї цілі. Поляки перемогли.

В дальші перипетії боротьби Поляків у Прусії за своє національне існування ми не можемо входити. Кінець її відомий. Пруські Поляки перейшли в німецькій неволі тверду економічну, політичну й культурну школу. Невольа не зломилася їм, але сильно загартувала. В боротьбі за незалежність своєї батьківщини вони віддали неоцінені й першорядні услуги. Від ворога свого вони взяли й навчилися дуже багато. У відновленій нинішній польській державі бувші пруські Поляки являються найціннішим і найпозитивнішим елементом.

Кінцеве слово.

Перед нами пересунулася надзвичайно цікава й барвиста картина боротьби поневоленого народу за своє існування.

Приклад боротьби пруських Поляків за своє існування може служити, як ми вже підкреслили у вступних замітках до цієї праці, тільки ілюстрацією дії в новітній добі великого соціального закону так зв. пробудження поневолених народів.

На нашому конкретному прикладі ми могли бачити, що соціальний закон сильніший від волі гнобителів і потентатів, хочби ними були пруські Німці, що супроти Поляків знали одну тільки політику „Ausgotten!“ (винищення), та що кінець кінцем перемога була за тим, за ким станула сила соціального закону й розвитку.

Проте перемога поневоленого народу не є чимсь абсолютним. Вона не мусить прийти, коли не створені для неї умови як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Загальний поступ культури й освіти будить до життя широкі народні маси та робить з них носіїв ідеї національності. Це безперечно умова об'єктивного характеру. Суб'єктивною натомість умовою перемоги поневоленого народу є виявлення максимум активності з його боку ві всіх ділянках свого поневоленого існування.

Булоб просто недотепно інтерпретувати соціальний закон так, буцім то сама вже його дія забезпечує поневоленому народові визволення.

Ні! Без максимум активності в боротьбі поневоленого народу за його існування не має його визволення. Воно не може прийти й не приходить само.

Не тільки приклад пруських Поляків, але й інших поневолених народів, як Ірландців у першій мірі, вчать нас цьому.

І треба просто подивляти, яку велику активність виявили пруські Поляки в ярмі пруської держави на всіх полях своєї боротьби за існування.

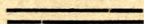
Коли політика поневоленого народу зводиться до боротьби його проти утиску*), то не має просто ділянки в області економіки, політики й культури, деб пруські Поляки не виявили максимум своєї енергії, великої, важкої й систематичної праці та посвяти. Ніколи не зневірювались у власні свої сили і ніколи не падали духом. Треба просто схилити голову перед ідеалізмом і самопосвятою перших будителів пруської Польщі та піонерів будівництва її національного визволення.

*) Дивись про це більше в моїй розвідці „Що таке політика“. Вид. „Нова Україна“. Прага — Берлін, 1923. 8°. Ст. 38.

А цей ідеалізм і самопосвяту національних провідників пруських Поляків не можна би собі подумати без їх великої віри в кращу майбутність польського народу та повне його національне розкріпощення.

Не дивно, що ці високоідейні люде — словом, ділом, прикладом, власним своїм життям вміли виховувати народні маси і що в наслідку цієї національної педагогіки кожний свідомий Поляк у пруській неволі ставав жовніром ідеї національного визволення польського народу.

Історія боротьби пруських Поляків за своє існування і визволення надзвичайно інтересна і повчаюча.

Зауважені помилки.

Ст.	рядок:		надруковано:	має бути:
4	11	згори	протиставилася	протиставилася
5	15	знизу	економіки	економіка
11	12	»	познанщині	Познанщині
13	15	»	характеризує	характеризує
14	23	»	інерцій	інерції
21	6	»	шляхотцької	шляхотської
24	12	згори	збут	збір
36	19	»	урядництво	урядництво
37	5	»	зиймали	займали
40	15	знизу	дати	дали

Зміст.

Вступні замітки	Ст. 3
I. Вступні уваги. — Еміграція і батьківщина. — Настрої в Познані. — Пруський королівський указ з 1833 р. — Гасло: <i>Powrót do kraju!</i> — Роля еміграції. — Др. Кароль Марцінковський, як ідеолог й організатор органічної праці. — Перші польські реформи й установи. — Кредитовий Союз. — Базар познанський. — Товариство ім. Марцінковського та інші союзи — Надії на еміграцію. — Смерть Марцінковського. — Закриття Кредитового Союзу. — Виключення Поляків з пруської адміністрації. — Рік 1863. — Кінець панування еміграції.	6
II. Вступні уваги. — Польська фракція. — Її значіння. — Максиміліян Яцковський. — Програма його діяльності. — Пробудження польського селянства. — Польський кооперативний рух. — Бісмарк і Поляки. — Пруський колонізаційний закон 1886 р. і пруська Колонізаційна Комісія. — Оборонні міри польської шляхти. — Основання „Bank-u Związku spółek zarobkowych“. — Нова польська політика пруського уряду. — Могутність польської фракції. — Криза.	11
III. Вступні уваги. — Персональна унія як організаційний принцип. — Польська селянська республіка. — Організація робітничої класи. — Організація польських промисловців і торговців. — Польська шляхта. — <i>Straż</i> . — Соколи. — Парламентська виборча організація. — Фактичний польський уряд.	18
IV. Система й практика польських кооператив. — Союз Кооперативних Спілок. — Союзний Банк. — Кредитові Спілки. — <i>Rolnik-i</i> . — Роля духовенства в пол. кооперативнім русі.	25 37
V. Боротьба за землю.	46
Кінцеве слово.	46

3262 4

БЛІОТЕКА РЕВІЗ. СОЮЗУ УКРАЇНСЬКИХ КООПЕРАТИВ Ч. 33

Важніші праці того-ж автора.

2 пр

1/35
(1986) Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. Київ, 1914, в 8° XII + 116 ст. Вид. „Дзвін“. Друге видання Всеукр. Академії Наук. Харків і Київ, 1930.

Au monde civilisé. Відозва „Укр. Громади“ в Женеві в справі погромів укр. населення в Галичині з початком війни.

La Pologne rediviva? Lausanne, 1916. Вид. Librairie Rouge. Ст. 40 8°.

Царская Росія и украинскій вопросъ. Женева, 1917, ст. 112, 8°.

Причини світової війни. Вид. „Робітничої Газети“, Київ, 1918. в. 8°, ст. 40.

Народність і держава. Вид. „Дзвін“. Київ-Відень, 1919, 8°, ст. 128.

Соціалістичний Інтернаціонал і поневолені народи. Вид. „Дніпросоюз“. Київ-Відень, 1920, 8°, ст. 143. Рецензії: „Der Kampf“ (Відень) і „Revue Internationale de Sociologie“ (Париж).

Капіталізм і імперіялізм. Вид. „Нової Доби“, Відень, 1920. 16° ст. 32

Етика і соціалізм. Вид. „Нова Україна“. Прага, 1922, вел. 8° ст. 36.

Що таке політика. Вид. „Нова Україна“. Прага-Берлін, 1923. в. 8°, ст. 38.

Діцген, Авенаріус, Мах і пізнання. Вид. „Культура“, Львів, 1927, 8° ст. 30.

Marxismus, Weltanschauung und Erkenntnis. Sonderabdruck aus „Die Gesellschaft“. Берлін, 1928, 8°, ст. 23. Рец.: „Летопись марксизма“ (Москва).

Volk, Nation und Nationalität. Entwicklungsgeschichte bemerkungen zur Klärung der Begriffe. Sonderabdruck aus „Abhandlungen der Ukrainisch-Wissenschaftlichen Institutes Berlin“, II Band, 1929. 8° ст. 23.

Філософія ідеалізму й матеріалізму. „Нова Культура“ Львів, 1930. 8°, ст. 40.

Матеріалістичне розуміння історії. Тамже ст. 32.

Марксизм. Тамже, ст. 24.

Енгельс про Українців. Тамже, 1931, ст. 20.

Драгоманов, як ідеолог вільної України. Тамже, 1931, ст. 13.

Закони природи та суспільства. Тамже, 1931-1932, ст. 32.

Асиміляція і реасиміляція в історичному та соціальному процесі поневоленого народу. Тамже, 1932, ст. 15.

В. ЛЕВИНСЬКИЙ

ЯК БОРОЛИСЬ ПОЛЯКИ ЗА СВОЄ ІСНУВАННЯ ПІД ПРУСІЄЮ

Л Ъ В І В

1 9 3 3